

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi

XO‘JAGELDI ALIMOV
MUSHTARIY ISAEVA

DIN PSIXOLOGIYASI

fanidan

O‘QUV QO‘LLANMA

5120600-Dinshunoslik ta’lim yo‘nalishi
talabalari uchun

“ZAMON POLIGRAF”
NASHRIYOTI
TOSHKENT - 2024

UDK:

KBK:

Xo‘jageldi Alimov, Mushtariy Isaeva

“Din psixologiyasi” fanidan o‘quv qo‘llanma. 5120600-
Dinshunoslik ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun “Zamon
poligraf”ok nashriyoti 2024yil 175 bet.

Taqrizchilar:

Rasulov A.

- psixologiya fanlari doktori, professor

Bekmirzaev I.

– tarix fanlari doktori, professor

Akramov M.

- psixologiya fanlari doktori, dotsent

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va
innovatsiyalar vazirligining 2023 yil 17 iyuldagi 314 – sonli
buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.**

**“Din psixologiyasi”. O‘quv qo‘llanma. /Alimov X.,
Isaeva M. O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi –
Toshkent: “Zamon poligraf”, 2023 y. 175 b.**

ISBN:_____

©“Zamon poligraf”ok nashriyoti 2024

©Xo‘jageldi Alimov, Mushtariy Isaeva 2024

Mazkur o‘quv qo‘llanmada “Din psixologiyasi” kursining predmeti, maqsadi va vazifalari, din psixologiyasiga oid bilimlarning shakllanish tarixi, zamonaviy g‘arb din psixologiyasida diniy fenomenni o‘rganishga nisbatan yondashuvlar, an‘anaviy dinlarning psixologik interpretatsiyasi, islom ta‘limotining psixologik masalalari, diniy tizimning psixologik jihatlari, dindor shaxsi psixologiyasining shakllanish qonuniyatlari, diniy e‘tiqodning psixologik asoslari va shakllanish xususiyatlari, diniy his-tuyg‘ular va diniy taskinning psixologik mohiyati, diniy poklanishning psixologik mohiyati masalalari singari qator masalalar ko‘rib chiqiladi.

O‘quv qo‘llanma din psixologiyasi masalalari bo‘yicha tadqiqotlar olib borayotgan tadqiqotchilar, psixolog, sotsiolog, faylasuf, dinshunos olimlar, umuman din psixologiyasi masalalariga qiziqish bildiradigan keng jamoatchilik uchun mo‘ljallangan.

В данном учебном пособии рассматриваются предмет, цели и задачи курса «Психология религии», история формирования знаний, связанных с психологией религии, подходы к изучению религиозных явлений в современной западной психологии религии, психологические интерпретации традиционных религий, психологические проблемы исламского учения, психологические аспекты религиозной системы, законы формирования психологии религиозной личности, психологические основы религиозной веры и особенности ее формирования, психологическая природа религиозных чувств и религиозного утешения, и психологическая сущность религиозного очищения.

Учебное пособие предназначено для исследователей, психологов, социологов, философов, религиоведов, занимающихся исследованиями в области психологии религии, а также широкой общественности, интересующейся психологией религии.

This study guide discusses the subject, purpose and objectives of the course "Psychology of Religion", the history of the formation of knowledge related to the psychology of religion, approaches to the study of religious phenomena in modern Western psychology of religion, psychological interpretation of traditional religions, psychological problems of Islamic teachings, psychological aspects of the religious system, the laws of the formation of the psychology of a religious personality, the psychological foundations of religious faith and the features of its formation, the psychological nature of religious feelings and religious consolation, and the psychological essence of religious purification.

The study guide is intended for researchers, psychologists, sociologists, philosophers, religious scholars engaged in research in the field of the psychology of religion, as well as the general public interested in the psychology of religion.

MUNDARIJA

KIRISH.....9

I MODUL. DIN PSIXOLOGIYASI FANINING TADQIQOT SOHASI VA ASOSIY MUAMMOLARI

1-mavzu. “Din psixologiyasi” faniga kirish..... 12

2-mavzu. Zamonaviy g‘arb din psixologiyasida diniy
fenomenni o‘rganishga nisbatan yondashuvlar..... 27

3-mavzu. An’anaviy dinlarning psixologik interpretatsiyasi.. 51

4-mavzu. Islom ta’limotining psixologik masalalari 79

II MODUL. DIN PSIXOLOGIK TIZIM SIFATIDA

5-mavzu. Diniy tizimning psixologik jihatlari..... 89

6-mavzu. Dindor shaxsi psixologiyasining shakllanish
qonuniyatlari..... 98

7-mavzu. Diniy e’tiqodning psixologik asoslari va shakllanish
xususiyatlari..... 111

III MODUL. AN’ANAVIY VA NOAN’ANAVIY DINLARNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

8-mavzu. Diniy his-tuyg‘ular va diniy taskinning psixologik
mohiyati 125

9-mavzu. Diniy poklanishning psixologik mohiyati 145

GLOSSARIY168

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI174

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....9

I МОДУЛ. ОБЛАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЙ И ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ РЕЛИГИИ

Тема 1. Введение в «Психологию религии».12

Тема 2. Подходы к изучению религиозных феноменов в современной западной психологии религии27

Тема 3. Психологическая интерпретация традиционных религий51

Тема 4. Психологические проблемы исламского учения ...79

II МОДУЛ. РЕЛИГИЯ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА

Тема 5. Психологические аспекты религиозной системы..89

Тема 6. Закономерности формирования психологии религиозного человека.....98

Тема 7. Психологические основы и особенности формирования религиозных убеждений.....111

III МОДУЛ. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТРАДИЦИОННЫХ И НЕТРАДИЦИОННЫХ РЕЛИГИЙ

Тема 8. Психологическая природа религиозных чувств и религиозного утешения125

Тема 9. Психологическая сущность религиозного очищения145

ГЛОССАРИЙ.....168

СПИСОК ИСПОЛЗУЕМЫХ ЛИТЕРАТУР174

CONTENT

INTRODUCTION.....9

MODULE I. FIELD OF RESEARCH AND MAIN ISSUES IN THE PSYCHOLOGY OF RELIGION

Topic 1. Introduction to the "Psychology of Religion". 12

Topic 2. Approaches to the study of religious phenomena in
modern Western psychology of religion..... 27

Topic 3. Psychological interpretation of traditional religions 51

MODULE II. RELIGION AS A PSYCHOLOGICAL SYSTEM

Topic 5. Psychological aspects of the religious system..... 89

Topic 6. Patterns of the formation of the psychology of a
religious person 98

Topic 6. Psychological foundations and features of the
formation of religious beliefs 111

MODULE III. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF TRADITIONAL AND NON-TRADITIONAL RELIGIONS

Topic 7. The psychological nature of religious feelings and
religious consolation 125

Topic 8. The psychological essence of religious purification 145

GLOSSARY

LIST OF USED LITERATURES

KIRISH

Din bilan inson psixologiyasi o'rtasidagi o'zaro aloqa to'g'risidagi ma'lumotlar azaldan insoniyatga ma'lum edi. Hatto mazkur aloqaning ayrim jihatlari to'g'risida tadqiqotlar ham o'tkazilgan. Biroq din bilan inson psixologiyasi o'rtasidagi aloqalarni kompleks holda tadqiq qilish amalda bo'lmagan. Bir tomondan dinning juda qadimiyligi, ikkinchi tomondan psixologiya fanining ham bir necha asrdan beri alohida fan tarmog'i sifatida mavjudligi bunday holatni keltirib chiqarmasligi lozim edi. Biroq bunday holatni keltirib chiqaradigan bir qancha sabablar mavjudki, ularga to'xtalib o'tmasdan ilojimiz yo'q.

Dinning kelib chiqishiga nisbatan turli xil qarashlar mavjud. Ba'zilar din ibtidoiy odamlarning tabiat hodisalaridan qo'rquvi va insonning o'zini anglashi jarayonining murakkabligi natijasida paydo bo'ldi, deyishgan bo'lishsalar, boshqalar esa din Oliy Yaratuvchining o'zi yaratib qo'ygan bandalariga yuborgan qo'llanma-ko'rsatmasi, deyishdi.

Qisqasi, din bilan inson psixologiyasi aloqasi natijasi o'laroq dunyoga kelgan "Din psixologiyasi" fani bir qancha muammolar ta'sirida rivojlanmay kelayotgan edi. Biroq dinning insoniyat siyosiy va ma'naviy hayotidagi roli keskin ortib ketayotgan zamonda bu fanga nisbatan e'tibor kuchaymoqda, uni rivojlantirish davr talabi bo'lib qolmoqda.

Bir qarashda dinning ham, psixologiyaning ham tadqiqot va ta'sir qilish ob'ekti bitta – inson. Shunday bo'lsa-da, ular turli xil g'oyaviy qutblarda joylashgan va ma'lum ma'noda bir biri bilan raqobatlashadi. Masalan, so'nggi paytlarda psixoterapiyaning jamiyatga ko'rsatayotgan ta'siri ilgarilari dinning jamiyatga ko'rsatgan ta'siriga hamohang. Din ham inson psixologiyasining nozik nuqtalarini ko'proq bilishligi bilan

jamiyat oldidagi o‘z vazifasini yanada samaraliroq bajarishi aniq. Shu nuqtai nazardan ularni bir- biriga qarama-qarsha qo‘yish yo‘lidan bir-birini to‘ldiruvchi unsurlar sifatida qarash yo‘liga o‘tish payti yetib keldi. Bu ishni “Din psixologiyasi” deb atalgan fan bajaradi.

Hozirgi jamiyatda insonga nisbatan psixologik va diniy ta’sirlar turli xil shakllarining sintezini kuzatsa bo‘ladi. Bu ham din psixologiyasining istiqbolini belgilab beruvchi holatlardan biridir.

Mustaqillik sharofati bilan diniy masalalarda olib borilayotgan ishlarimizga keng yo‘l ochildi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev o‘zining 2019 yil boshida Oliy Majlisga Murojaatnomasida shunday dedi: “Islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini chuqur ochib beradigan, barcha odamlarni ezgulik, mehr-oqibat va hamjihatlik yo‘lida birlashishga da’vat etadigan teran ma’noli fikr va g‘oyalar bugun ham o‘z qimmatini va ahamiyatini yo‘qotgan emas”.¹ Prezidentimiz aytgan “odamlarni ezgulik, mehr-oqibat va hamjihatlik yo‘lida birlashishga da’vat etadigan teran ma’noli fikr va g‘oyalar” bevosita islom dinimiz va psixologiya g‘oyalari bilan mushtarak.

Ma’lumki, din psixologiyasi muammolari bo‘yicha bir qancha ilmiy ishlar amalga oshirilgan bo‘lsada, hali shu paytgacha din psixologiyasi asosiy muammolarining tizimli ilmiy tadqiqi yetarli darajada tashkil etilmagan. Hayotda esa bu ehtiyojning paydo bo‘lganiga ancha bo‘ldi.

Mazkur o‘quv qo‘llanma psixologik fenomen hisoblangan dinni yaxlit, tizimli asosda ko‘rib chiqishga asosiy e’tiborini qaratishligi bilan xarakterlanadi. Jumladan, unda quyidagi masalalar ko‘rib chiqiladi:

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 1919 йилдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.

- din psixologiyasiga oid bilimlarning shakllanish tarixi;
- zamonaviy g'arb din psixologiyasida diniy fenomenni o'rganishga nisbatan yondashuvlar;
- an'anaviy dinlarning psixologik interpretatsiyasi;
- islom ta'limotining psixologik masalalari;
- diniy tizimning psixologik jihatlari;
- dindor shaxsi psixologiyasining shakllanish qonuniyatlari;
- diniy e'tiqodning psixologik asoslari va diniy e'tiqodning shakllanish xususiyatlari;
- diniy his-tuyg'ular va diniy taskinning psixologik mohiyati;
- diniy poklanishning psixologik mohiyati va h.k.

Mazkur o'quv qo'llanmada ayrim kamchiliklar bo'lishi tabiiy va ular uchun muallifning uzrini qabul qilgaysizlar. Keyingi ishlarimizda bu kamchiliklarni to'g'rilashga harakat qilamiz.

I MODUL. DIN PSIXOLOGIYASI FANINING TADQIQOT SOHASI VA ASOSIY MUAMMOLARI

1-MAVZU. “DIN PSIXOLOGIYASI” FANIGA KIRISH

Reja:

- 1. “Din psixologiyasi” fanining predmeti, funksiyalari va vazifalari.*
- 2. Din psixologiyasining metodologik masalalari.*
- 3. Din psixologiyasi tarmoqlararo fan sohasi sifatida.*
- 4. Din psixologiyasining fan tarmog‘i sifatida shakllanish tarixi.*

Tayanch tushunchalar: *Din, psixologiya, din psixologiyasi, metodologiya, tarmoqlararo fan, tarix, shakllanish tarixi.*

Din psixologiyasi - bu dinning psixologik tomonlarini o‘rganishga qaratilgan bilim sohasi. Bu fanning markazida homoreligious, ya’ni dindor shaxs turadi. Shunga ko‘ra, ushbu yo‘nalishning ob’ekti sifatida diniy ruhiy hayotning xilma-xilligi namoyon bo‘ladi, xususan, individual va jamoaviy diniy tajriba. Din psixologiyasi diniy ongning o‘ziga xos xususiyatlarini; dindorlikning tuzilishi, vazifalari va turlarini; diniy e’tiqodning xususiyatlari, diniy tuyg‘ular, shuningdek, diniy qadriyatlar, xatti-harakatlar, diniy guruhlardagi shaxslararo aloqa xususiyatlari va boshqalarni o‘rganadi. Din psixologiyasi diniy tuyg‘ular, kayfiyatlarning paydo bo‘lishi, rivojlanishi va shakllanishi bilan qiziqadi.

Garchi din psixologiyasi dogma va kultlar sifatida shakllangan diniy an’analar kontekstida ancha avval rivojlana borgan bo‘lsada, tabiiy-ilmiy yondashuv asosida yangi fanning

dunyoga kelishi XIX-XX asrlarda sodir bo'ldi. Bunda dinning konfessional (konfessionalga yo'naltirilgan) psixologiyasi haqida so'z boradi. Din psixologiyasini diniy dunyoqarash asosida shakllantirish sharti ruh haqidagi g'oyalar, ruhiy amaliyotlar, diniy an'analarda rivojlangan psixotexnikadir.

Din psixologiyasining fanlararo aloqadorligi shundan dalolat beradiki, bu fanning muammoli sohasi ham gumanitar, ham tabiiy fanlar sohasiga qaratilgan. Din psixologiyasi umumiy va ijtimoiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, falsafa, antropologiya, madaniyatshunoslik, sotsiologiya va din tarixi fanlari chorrahasida shakllangan.

Fanning rivojlanish jarayonini uning ilmiy bilim sohasidagi o'rni va metodologiyasini belgilovchi predmetining taraqqiyoti sifatida belgilash mumkin. Din psixologiyasi ham diniy bilimlarning ajralmas qismi, ham psixologiyaning bir tarmog'i sifatida namoyon bo'lishi mumkin.

Din psixologiyasini diniy fan sifatida ko'rib chiqish (E.I. Arinin, I.N. Yablokov, A.A.Radugin) doirasida uning predmeti diniy hodisalarning psixologik jihatlari va qonuniyatlarini o'rganish deb belgilanadi. Shu ma'noda din psixologiyasi diniy hodisalarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va faoliyatining psixologik qonuniyatlarini; bu hodisalarning mazmuni, tuzilishi, yo'nalishi, ularning diniy makondagi o'rni va diniy bo'lmagan sohalarga ta'sirini o'rganadi. Din psixologiyasini psixologiyaning bir tarmog'i sifatida ko'rib chiqish (D.M.Ugrinovich, K.K.Platonov, A.I.Klibanov) din psixologiyasi diniy ongning xususiyatlari, uning tuzilishi, vazifalari, dindorlik turlarini o'rganadi degan fikrni taxmin qiladi. Shu ma'noda fanning predmeti e'tiqod qiluvchi shaxslarning psixologik o'ziga xosliklarini o'rganishdir.

Din psixologiyasi diniy tushuncha va hodisalarni o'rganishning turli xil konsepsiya va usullarini o'z ichiga oladi.

Agar sovet davridagi din psixologiyasi doirasidagi izlanishlar dindorlarning diniy hayotidagi og'ishlarni aniqlash va salbiy tomonlarini tasdiqlashga qaratilgan ustanovka bilan olib borilgan bo'lsa, G'arb an'analarida ular turli konsepsiyalarga (psixozanaliz, bixeviorizm, gumanistik psixologiya va boshqalar) tayangan, shu asosda ular dinning psixologik nazariyalarini shakllantirdilar.

Din psixologiyasining muhim uslubiy muammolari: eng muqobil tadqiqot usulini tanlash; tadqiqot tilini tanlash (dinshunoslik, psixologiya va dinlarning metaforik tilining ilmiy apparatlari kesishishi); tadqiqotchining nazariy o'rni; respondentlarning xususiyatlari. Din psixologiyasining asosiy vazifalari: dinning psixologik shart-sharoitlarini, dindorlik mezonlarini aniqlash, dindorlikni ko'p qirrali hodisa sifatida tushuntiruvchi dinning yagona nazariy modelini yaratish va boshqalar.

Din psixologiyasida tadqiqot metodlari sifatida ham talqin qilinuvchi (empirik materialni psixozanalitik, xulq-atvor yoki boshqa yondashuvlarga asoslangan holda talqin qilish), ham psixologiya, sotsiologiya va boshqa fan sohalarida keng qo'llaniladigan metodlardan foydalaniladi. Metodlar orasidan quyidagilarni keltirish mumkin: introspektsiya, kuzatish, eksperiment, statistik ma'lumotlarni qayta ishlash: test anketasi, test topshirig'i, anketa; og'zaki so'rov: suhbat, intervyu, shuningdek shaxsiy hujjatlarni o'rganish, klinik holatlarni o'rganish va boshqalar.

Din psixologiyasining asosiy muammolari: dinning psixologik determinizmi, diniy ongning o'ziga xosligi, diniy tajriba, diniy shaxs tipologiyasi va boshqalar.

XIX asrdan boshlab diniy falsafa, protestant teologiyasi doirasida dinning psixologik muammolariga qiziqish ortgani ko'zga tashlana boradi. Din haqidagi dastlabki tizimli

tadqiqotlarga nemis faylasufi Fridrix Shleermaxer kuchli ta'sir ko'rsatdi, u dini ma'naviy hayotning mustaqil sohasi deb hisobladi. "Dinni mensimaydigan bilimli kishilarga din haqida nutq" (1799) asarida u dini o'rgatishning iloji yo'q – u faqat ichkarida – qalbdagi tug'ilishi mumkin, uni tashqaridan yetkazish mumkin emasligini yozadi. Dinda F.Shleermaxer dinda ikki nuqtani ajratadi: cheksizlikka munosabat va hissiyot. Bu insonni dunyo bilan bog'laydigan haqiqiy dindorlik sohasi bo'lgan tuyg'u va shuning uchun u "oliy ilm" deb talqin qiladi. F.Shleermaxer tomonidan dinning psixologik talqini dinning mohiyatini shaxsning cheksiz, hamma narsaga qodir qudratga qaramlik hissi sifatida talqin qilishni nazarda tutadi. Shu ma'noda din to'liq kechinma va hissiyotlardan ajralmasdir. Shu asosda F.Shleermaxer diniy tuyg'uni teologik, axloqiy, estetik va boshqa yondashuvlardan ajratadi va diniy-psixologik muammolar alohida soha sifatida ajratila boshlanadi.

"Psixologiya va din" muammosini eksperimental yondashuv nuqtai nazaridan birinchi bo'lib ko'targan olim nemis faylasufi va psixologi Vilgelm Vundt (1832-1920) bo'lib, u 1879 yilda Leypsigda dunyodagi birinchi psixologik laboratoriyaga asos solgan, keyinchalik u eksperimental psixologiya institutiga aylanadi. Olim o'n jildlik "Xalqlar psixologiyasi" (1873-1874) monografiyasida oliy tafakkur jarayonlarini tarixiy-etnografik o'rganish usullari orqali tushunish mumkin degan fikrni ilgari surgan. Shu nuqtai nazardan, V. Vundt hissiyotlar va ta'sirlarga asoslangan din tegishlilik, qo'rquv va umid tuyg'ularidan kelib chiqadi deb taklif qildi.

Dinning umumiy psixologiya doirasidan chetga chiqarilishi AQShda din psixologiyasining shakllanishi bilan bog'liq edi. V. Vundtning shogirdi, amerikalik psixolog Stenli Xoll (1844-1924) din psixologiyasiga oid birinchi asarini din bola rivojlanishining tabiiy qismi ekanligini ko'rsatgan holda

“Bolalarning axloqiy va diniy tarbiyasi” (1882) nomi bilan nashr etdi.

Amerikalik faylasuf-pragmatist, psixolog Uilyam Jeyms (1842-1910) diniy tajriba va shaxslarning sub’ektiv kechinmalarini o‘rganishga murojaat qiladi. O‘zining eng mashhur "Diniy tajribaning xilma-xilligi" (1902) asarida u institutsional va shaxsiy dinni ajratib ko‘rsatadi, tajribalarning eng yorqin misollarini ko‘rib chiqib, mistik tajriba belgilarini yoritib "diniy daho" tushunchasini shakllantiradi.

Stenli Xollning shogirdlari Edvard Starbek (1866-1847), Jorj Koe (1861-1951) dinni o‘rab turgan voqelikni bilishga intiluvchi ong mahsuli sifatida tadqiq etadilar.

Yevropada dinga qiziqish fransuz psixologiya maktabida, asosan dindorlikning klinik ko‘rinishlariga e’tibor bergan psixoanalizda kuzatiladi. Jan Marten Sharko (1825-1893), Pol Rische (1849-1933), Per Janet (1859-1947) larning tadqiqotlarida dindorlikning psixopatologiya bilan bog‘liqligiga ishonchlari aks etdi.

Psixoanaliz doirasida dinni nazariy jihatdan o‘rganish avstriyalik psixiatr S.Freyd (1856-1939), shveysariyalik psixolog K.G.Yung (1875-1961) va boshqalar nomi bilan bog‘liq. Zigmund Freyd diniy hayotning ichki mazmunini nevroz bilan, diniy-ma’naviy ijodkorlikni esa nevrotik fantaziyalarga qiyoslagan. Dindorlikning manbai, Z.Freydning fikricha, insonning biologik tabiati bilan (birinchi navbatda jinsiylik bilan) bog‘liqdir. 1900 yilda nashr etilgan "Tushlarning talqini" kitobini psixoanalizning boshlanishi deb hisoblash mumkin. Ushbu yo‘nalish psixikaning chuqur, ongsiz tuzilmalarini o‘rganishga qaratilgan.

Karl Gustav Yungning (1875-1961) analitik psixologiyasida asosiy tushuncha diniy funksiyani bajaradigan "kollektiv ongsizlik" dir. C. G. Yung universal tasvirlarni - butun

insoniyatning kollektiv ongsizligini tashkil etuvchi arxetiplarni ajratib ko'rsatdi. Ular to'g'risidagi xotiralar ongsiz darajada uzatiladi. Diniy va mifologik tizimlarda arxetiplar g'oyasi ramziy shaklda aks ettiriladi. Demak, dindorlik, C. G. Yungning fikricha, ongsizlikda singib ketgan.

XIX asr oxiridan boshlab XX asrning 30-yillariga qadar bo'lgan davr din psixologiyasining rivojlanishida eng samarali vaqt hisoblanadi. Aynan shu davrda diniy bilimlarning tuzilishi shakllandi, diniy hodisani o'rganishning maqsad va usullari belgilandi.

Shuningdek, din psixologiyasi rivojlanishining ikkita yo'li ham aniqlandi: chet el va rus tillaridagi yo'llari. Sovet Ittifoqida din psixologiyasiga bo'lgan talabni faqat dinga qarshi tashviqot bilan bog'lash mumkin? deb hisoblanar edi. 1930 yilda Rossiya Psixoanalitik Jamiyati yopilgandan so'ng, barcha nomarksistik yondashuvlar ilmiy emas va burjuaziya bilan bog'langan deb e'lon qilindi va taqiqlandi.

G'arb an'analarida din psixologiyasining o'rganilishi empirik ma'lumotlarga asoslangan tadqiqotlar orqali davom ettirildi. Ikkinchi jahon urushidan keyin amaliy tadqiqot yo'nalishlariga talab ortib, psixologlarning professional uyushmalari paydo bo'ldi. Neofreydizm (E. Fromm, K. Xorni) eng mashhur yo'nalishlardan biriga aylanadi. Psixologiyaning bu tarmog'i Z.Freydning psixoanalitik g'oyalariga yo'nalgani bilan bir qatorda shaxs psixikasi rivojlanishida sotsial-madaniy omillarning hal qiluvchi rolini ta'kidlaydi.

Bu davrda din psixologiyasining eng muhim muammolari qatorida dindorlikning ijtimoiy omillarini, diniy ziddiyatlar psixologiyasini, diniy xulq-atvorni o'rganishni ajratib ko'rsatish mumkin. Psixoanalizning jiddiy raqiblaridan biri (chuqurlik psixologiya sifatida) shaxsning tashqi xulq-atvor reaksiyalarini o'rganishga qaratilgan bixeviorizmdir. Bixevioristlar (J.Uotson,

B.F.Skinner va boshqalar) dinga nisbatan ancha shubha bilan qaraganlar, chunki ular dinni ma'lum stimullarga yoki ijobiy tajribalarga o'rganilgan reaksiyalar yig'indisi deb hisoblashgan.

60-yillarning boshlarida. Qo'shma Shtatlarda psixologiyadagi "uchinchi kuch" bo'lib gumanistik psixologiya shakllanadi - u bixeviorizmga (shaxs xatti-harakatini hayvonlarning xatti-harakati bilan taqqoslash va rag'batlantirishga qarab ko'rib chiqish) va psixoanalizga (ongsiz harakatlar va shaxs komplekslariga e'tibor qaratish) qarshi chiqdi. Gumanistik psixologiya (A.Maslou, K.Rojers, R.Mey, V.Frankl va boshqalar) ham dindorlikni o'rgangan. Biroq bu oqim vakillari dinning genezisi masalalariga emas, balki uning shaxsga ta'siri muammosiga e'tibor qaratdilar, gumanizm an'anasiga tayandilar, ekzistensializm va fenomenologiya falsafasi ta'sirini his etdilar, ongning o'zgaruvchan holati bilan qiziqdilar. Nazariyadagi asosiy ustanovkalardan biri har bir shaxsga ma'naviy qadriyatlarga intilish hissi xos ekanligi. Din esa mavjudlik ma'nosini belgilovchi, qadriyatlar tizimining qadimiy tashuvchisi hisoblanadi. Gumanistik psixologiya doirasida o'z-o'zini namoyon qilish (A.Maslou), shaxsiy o'sish (K.Rodjers), hayot mazmunini izlash - logoterapiya (V.Frankl) tushunchalari dolzarb bo'la boshladi. A.Maslou diqqatini sevgi, ijodkorlik, ekstaz va mistik tajriba kabi "oliy" tuyg'ularni o'rganishga qaratdi. Avstriyalik psixoterapevt V.Franklning fikricha, hayotning ma'nosini izlash, ilohiy kuchga e'tiqod - mana dindorlik.

Belgilarning dispozitsion nazariyasi muallifi Gordon Ollport (1897-1967) "Yetuk diniy shaxs" konsepsiyasiga e'tibor qaratdi, shuningdek, "ichki" va "tashqi" dindorlik tushunchalarini shakllantirdi va "Diniy yo'nalganlik o'lchovi" shkalasini taklif qildi.

60-yillarning oxirida. AQShda gumanistik psixologiya negizida yangi yoʻnalish – transpersonal psixologiya (Roberto Assagioli, Stanislav Grof, Ken Uilber) shakllandi. Transpersonal psixologiya tarafdorlari bu yoʻnalishni psixoanaliz, bixeviorizm va gumanistik psixologiya bilan bir qatorda psixologiyaning “Toʻrtinchi kuchi” deb bilishadi. Bu yoʻnalish nafaqat zamonaviy psixologik tushunchalarni, balki Sharqning maʼnaviy amaliyotlarini ham oʻz ichiga olgan holda, ongning oʻzgaruvchan holatlarini, diniy tajribani oʻrganishga eʼtibor qaratadi. Transpersonal psixologiya Z. Freyd, C. G. Yung, J. Piaje gʻoyalarini birlashtirib, "psixosintez" (individning ichki integratsiyasiga erishish uchun oʻz-oʻzini rivojlantirish usuli) qilishga intildi. Biroq transpersonal psixologiya nazariyasi va amaliyotiga diniy va diniy-tasavvufiy taʼlimotlar (induizm, buddizm, kabbala, xristianlik, tasavvuf, shamanizm, daosizm, teosofiya va boshqalar) ham taʼsir koʻrsatdi.

Psixologiyada gumanistik va transpersonal yoʻnalishlar oʻrtasidagi uzluksizlik bu anʼanalarning rivojlanishida namoyon boʻldi. Shunday qilib, "oliy hissiyotlar" va oʻz-oʻzini rivojlantirish holatini oʻrganar ekan, A. Maslou asta-sekin oʻz konsepsiyasiga shaxs oʻz taqdirini belgilashga intiluvchi metaehtiyotlar, gʻayritabiiy qadriyatlar gʻoyalarini kiritadi.

XX asrning oʻrtalarida din psixologiyasi doirasida dolzarb ijtimoiy muammolar shakllanadi. Bu ingliz psixologi Maykl Argeylning (1925-2005) tadqiqotlari bilan bogʻliq boʻlib, u oʻzining "Diniy xulq-atvor" (1958) asarida dindorlarning diniy eʼtiqodi va xatti-harakatlarini ularning yoshi va jinsi, ijtimoiy mavqei, millati, taʼlimi, oilaviy tarbiyasi bogʻlagan holda tushuntiradi.

Dinni ijtimoiy-psixologik tadqiq qilish, dindorlar xulq-atvori ularning bilish faoliyati bilan bogʻliqligini oʻrganishda kognitiv yondashuvdan foydalanish amerikalik ijtimoiy

psixologlar Devid Batson va Larri Ventistomonidan taklif etilgan (Din va tajriba. Ijtimoiy-psixologik nuqtai nazar (1993).

70-yillarda din psixologiyasining g'arb an'alarida dindorlikni o'lchash masalalari, din psixologiyasida eksperimental usullardan foydalanish imkoniyati muammosi faol ko'tariladi. Agar XX asrning boshlarida din psixologiyasida introspeksiya usullari, klinik kuzatish, anketa so'rovlari keng qo'llanilgan bo'lsa, XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida dindorlikni o'lchashda sotsiologik ko'p o'lchovli modellar (C. Glock, R. Stark), diniy tajribaning fenomenologik tavsifi (M. Laskiy, A. Xardiy), diniy tajribaning psixometrik shkalalari (R. Xud), laboratoriya sharoitida eksperimental tadqiqotlar (V. Panke, T. Liri) usullaridan foydalanila boshlandi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, XX asrning 60-80-yillarda din psixologiyasining rus tilidagi an'alarida o'zgarishlar qayd etilgan: D.M.Ugrinovich (1923-1990), K.K. Platonov (1906-1984), M.A.Popova (1940-1980) larning bu sohadagi ishlari e'lon qilina boshlandi. Din psixologiyasining predmeti, akademik makondagi intizomiy maqomi, fanning muammoli sohasini shakllantirish, empirik usullarni izlash, kategoriyaviy apparatni muhokama qilishning ta'riflari ishlab chiqildi. 1969 yilda D.M. Ugrinovichning "Din psixologiyasi" monografiyasi chop etildi. Ta'kidlash joizki, ushbu yillarda o'tkazilgan tadqiqotlar aynan ateistik nuqtai nazardan amalga oshirilgan.

XX-XXI asrlar oxirlarida din psixologiyasi rivojlanish sur'atlarini sekinlashtiribgina qolmay, balki dindorlikni o'rganishda dinamik va faol rivojlanayotgan yo'nalish sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu fanning muammoli sohasi keng ko'lamli masalalarni qamrab oladi va ushbu fanlararo loyiha doirasida bir nechta nazariyalar paydo bo'ldi. Ular orasida Y.Sundenning nafaqat sotsial psixologiya kontekstiga dinni qo'shuvchi, balki tafakkur psixologiyasini ham qo'shuvchi "Rollar nazariyasi" ni

kiritish mumkin. Ushbu kontekstda e'tiqod qiluvchilarning diniy tajribasi, dindorlik darajalari o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Dinning rolli nazariyasi dindorlikni o'zini muqaddas tarix aktyorlari bilan tanishtirish natijasida rolni belgilash sifatida o'rganishni taklif qiladi. Muqaddas matn imonli tomonidan xulq-atvor namunalari manbai sifatida qaraladi. J. Sunden roli nazariyasining o'ziga xos xususiyati shundaki, u dinni ijtimoiy psixologiya kontekstiga joylashtiribgina qolmay, balki idrok psixologiyasini ham o'z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan, dindorning diniy tajribasi, dindorlikning amaliy jihatlari alohida ahamiyatga ega.

Atribut nazariyasi shaxs savolga javob berishga harakat qilganida yoki biron bir tajriba yoki hodisani tushuntirishga harakat qilganda qanday sabablarga ko'ra murojaat qilishini tushuntiradi: diniymi yoki dunyoviy? Sabablarni tanlashni nima belgilaydi? Ushbu nazariya mualliflarining fikricha, diniy tizim shaxsga muayyan hayotiy hodisani talqin qilish uchun diniy atributlar majmuasini taklif qiladi.

Madaniy psixologiya an'analarida dinni o'rganish bilishga nisbatan kamtarlikni talab qiluvchi tarixiy-madaniy yondashuvga asoslanadi. Shu nuqtai nazardan, dindorlikni o'rganish din funksionallashuvchi madaniyat toifalari orqali amalga oshirilishini anglatadi. Savollar paydo bo'lishi tabiiy hol: Sharq madaniyatini o'rganish uchun G'arb madaniyati toifalarini o'z ichiga olgan madaniyatlارaro yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiqmi? Tarixiy o'tmishdagi dindorlikni talqin qilishda din psixologiyasining zamonaviy tushunchalariga tayanish joizmi?

Tarixiy-madaniy yondashuv dindorlikni germeneytik nuqtai nazardan o'rganishni nazarda tutganligi sababli, eng mashhur metod sifatida eksperimental tadqiqotlarni emas, balki kuzatuv, suhbat va intervyuni keltirish mumkin.

Dindorlikka madaniy ta'sir ko'rsatadigan hodisa sifatida qaraladi. Dinning madaniy psixologiyasi doirasidagi hermenevtik yondashuvlar golland olimi Yakob van Belzena (1959) tadqiqotlarida keltirilgan. U tomonidan dinning madaniy psixologiyasi rivojlanishi sinxron (madaniyatlararo) va diaxronik (tarixiy) aspektda bo'lishi mumkin degan nuqtai nazar asoslab beriladi.

Mistik tajribani o'rganishda hermenevtik yondashuvlar Lund universiteti (Shvesiya) teologiya fakulteti professori Anton Gels tomonidan ochib berilgan (1946). Amsterdam universiteti professori Ulrika Popp-Baerning ilmiy qiziqishlari madaniyatning nopok makonida muqaddaslik talqinini o'rganish bilan bog'liq.

V. Popp-Baerning fikricha, madaniy tahlilning maqsadi muqaddas olamga kirishni ochish, muloqot uchun shart-sharoitlarni tayyorlash va shu orqali boshqalarning (muqaddas tashuvchilarning) javoblarini biz uchun mavjud qilishdir.

Zamonaviy din psixologiyasidagi psixoanalitik nazariyalar Leven universiteti (Belgiya) professori Anton Vergot (1921-2013) tadqiqotlarida keltirilgan. Olim asarlarida psixoanalitik muammolarga qiziqish teologik va falsafiy tadqiqotlar bilan uyg'unlashgan. Dinning mohiyatini, e'tiqod va kufr o'rtasidagi ziddiyatni, diniy hayot dinamikasini o'rganish A. Vergotni din psixologiyasi e'tiqodni kufr bilan birga o'rganishga, dunyoviylashuv istiqbollari bilan birga imkoniyatlarni o'rganishga da'vat etadi degan fikrga olib keldi.

Gender masalalarini psixoanaliz prizmasi orqali o'rganish kanadalik psixolog Naomi Goldenberg (1947) asarlarida keltirilgan. Ob'ekt munosabatlari nazariyasi doirasida xudo qiyofasini shakllantirish modelini argentinalik psixoanalitik Ana-Mariya Rizzuto (1932) taklif qilgan.

Amerikalik tadqiqotchi Lui Xofman E.Gusserl, S.Kerkegor, F.Nitshelarning falsafiy an'analariga asoslanib, hozirgi zamon din psixologiyasida ekzistensial-fenomenologik yondashuvning ahamiyatini asoslaydi. Uning yondashuvi ekzistensializmning asosiy mavzulari din psixologiyasi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligiga ishonchga asoslanadi (mavjudlikning cheklanganligi, erkinlik, hayot mazmunini izlash va boshqalar).

Amerikalik tadqiqotchi Devid Vulf (1940) o'z asarlarida din psixologiyasi bo'yicha zamonaviy tadqiqotlarda fenomenologik an'analar o'zining hukmron mavqeini tiklashga intilishi bejiz emasligiga e'tiborni qaratadi. Buni diniy tajribani o'rganishga qaratilgan fenomenologik loyihalar o'z davrida chuqur psixologiya, bixeviorizmning paydo bo'lishi bilan izdan chiqqanligi bilan izohlash mumkin. Bu diniy tajribani o'rganishga qaratilgan fenomenologik loyihalar o'z davrida chuqur psixologiya, bixeviorizmning paydo bo'lishi bilan buzildi. Ushbu yo'nalishlar barcha muhim psixologik jarayonlar ongsiz sohaga tegishli, shuning uchun kuzatish (psixoanaliz) imkoni mavjud emas bixeviorizm vakillari esa tashqi kuzatuvga asoslanmagan nutqni tekshirish mumkin emas deb ta'kidladilar.

Zamonaviy psixologiyada so'nggi paytlarda evolyusion psixologiya va kognitiv diniy tadqiqotlar (Li Kirkpatrik, Paskal Boer, Skott Atran va boshqalar) kabi yo'nalishlar mashhur bo'lib bormoqda. Ushbu sohalarning muammolari diniy g'oyalar va diniy xulq-atvorning moslashuv funksiyasini, dinning shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonlariga ta'sirini, diniy tushunchalarning shakllanishini, diniy motivatsiyaning rolini, shaxsning dindagi turfa xilligi sabablarini o'rganishga qaratilgan. Bu nazariyalar doirasida dinni evolyusiyaning qo'shimcha mahsuloti (kognitivizm) va foydali adaptiv funksiya (adaptatsionizm) sifatida ko'rib chiqqan ikkita model shakllandi.

Miya jarayonlarini tadqiq qilish sohasidagi ilmiy yutuqlar bilan bog'liq holda, olimlar miyaning turli sohalari faoliyatini tasavvur qilish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Buning oqibati zamonaviy din psixologiyasida din neyropsixologiyasi (Patrik MakNamara, Stiven Shaxter, Nina Azari) kabi yo'nalishning paydo bo'lishi edi. Amerikalik neyropsixolog P. Maknamara (1956) diniy prosotsial xulq-atvorni tushuntirish uchun dinning evolyusion tahlili bilan shug'ullanadi. Nevrolog S. Shaxter dindorlik va miya funksiyalari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish orqali diniy tajribani neyropsixologik tushuntirishni taklif qiladi.

Shunday qilib, XX asrning so'nggi o'n yilliklarida va XXI asrning boshlarida. zamonaviy dunyoda diniy jarayonlarning faollashishi va ushbu fanda yangi uslubiy yondashuvlarning shakllanishi bilan bog'liq bo'lgan din psixologiyasining tez tiklanishi sodir bo'ldi, bu esa turli xil hodisalarning keng doirasini qamrab olishga olib keldi va din psixologiyasining muammolarini ham belgilab berdi: dindor shaxs his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarining o'ziga xos xususiyatlaridan shaxsning neyrobiologik xususiyatlari va diniy tajriba mazmunini fanlararo loyihalar doirasida o'rganishgacha.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. "Din psixologiyasi" fanining predmeti, funksiyalari va vazifalari to'g'risida ma'lumot bering.
2. Din psixologiyasining qanday metodologik masalalari mavjud?
3. Din psixologiyasi tarmoqlararo fan sohasi sifatida qanday fanlar bilan aloqadi?
4. Din psixologiyasining fan tarmog'i sifatida shakllanish tarixini aytib bering.

2-MAVZU. ZAMONAVIY G‘ARB DIN PSIXOLOGIYASIDA DINIY FENOMENNI O‘RGANISHGA NISBATAN YONDASHUVLAR

Reja:

1. *“Rolli nazariya” zamonaviy din psixologiyasida rollarni qabul qilish nazariyasi sifatida (Ya.Sunden, N.Xolm, U.Vikstrem).*

2. *Din psixologiyasida “Atributsion nazariya” (B.Spilka, F.R.Shayver, L.Kirkpatrik).*

3. *Dinining zamonaviy psixoanalitik interpretatsiyasi (A.Vergot, N.R.Goldenberg, A.-M.Rizzuto).*

4. *Diniy kontekstda gender reallik elementlarining tadqiq qilinishi (N.Goldenberg).*

5. *Dinni tadqiq qilishga nisbatan fenomenologik yondashuv (G. van der Leuv, R.Otto).*

6. *Dinning evolyusion va kognitiv psixologiyasi (L.Kirkpatrik, P.Buaye, S.Atran).*

7. *Diniy tajribaning neyropsixologik tushuntirilishi (M. Persinger, V. Ramachandran, P. Mak Namara)*

Tayanch tushunchalar: *Diniy fenomen, rolli nazariya, atributsiya, psixoanalitik interpretatsiya, gender reallik, fenomenologiya, evolyusion va kognitiv psixologiya, neyropsixologiya.*

«Dinning rollar nazariyasi» zamonaviy din psixologiyasida rollarni qabul qilish nazariyasi kabidir (J. Sunden, N. Xolm, V. Vikström). Dinning rollar nazariyasi kuzatish ma’lumotlaridan o‘rganish nazariyasi, shuningdek, idrok psixologiyasiga yaqinlashish uchun foydalanadi. Ushbu nazariya "men" va "sen" o‘rtasidagi munosabatlarning o‘ziga xos xususiyatlarini

sharhlashga qaratilgan bo‘lib, an‘analarni saqlagan holda shaxsning o‘ziga xosligini va e‘tiqodini saqlab qolish imkonini beradi. Dinning rol nazariyasiga ko‘ra, individual dindorlikning asosida dogma yoki ilohiyot emas, balki diniy tajriba yotadi.

J. Sunden individual dindorlikni tadqiq qiladi va dinning intererizatsiyasi jarayonida diniy dunyoqarashning mavjudligi uchun zarur bo‘lgan diniy rollar va diniy idrok etish stereotiplari shakllanadi degan xulosaga keladi. Shaxs tashqi muhitdan (muqaddas kitoblar, boshqalarning xatti-harakati) idrok etish stereotiplarini oladi. Bu stereotiplar idrokning rasmini shunday o‘zgartirish uchun ma‘lum bir lahzada paydo bo‘lgunga qadar xotira chuqurligida saqlanadi, shunda odam o‘zini o‘rab turgan dunyoni ilohiy mavjudlik bilan to‘ldirilgan deb idrok qila boshlaydi. Dinning rolli nazariyasi e‘tiqod qiluvchini Yaratguvchi bilan doimiy muloqotga sherik sifatida yo‘naltiradi (men va siz).

Shu nuqtai nazardan, dinning rol nazariyasi e‘tiqodli kishining fikrlash jarayonini doimiy ochiq muloqot jarayoni – Yaratguvchi bilan, dindorning mavjudligi va faoliyatini esa o‘yin paradigmasi sifatida tushuntiradi. Diniy rollar raqsda, dramada (sajda qilishda), marosimlarda "moddiylashadi". Dindor shaxs diniy rolni o‘z zimmasiga olganida, uning o‘zi g‘ayritabiiy xarakterga ega personajga aylanadi. Ayrim hollarda diniy rol shaxsga moslashish funksiyasini beradi, ayrim hollarda psixoterapevtik rolni bajaradi va hokazo. Bu vaziyatda imonli shaxs uchun Xudo – psixologik haqiqat, tirik sherik, "Xudoning roli" esa koordinata tizimi bo‘lishi muhimdir.

Din psixologiyasida dinning atributsiya nazariyasi B. Spilka, L. Kirkpatrik, F.R.Sheyver va boshqalar tomonidan yaratilgan. Atributsiya (lot. attributio – qo‘shib qo‘yish) – o‘zga shaxs xatti-harakatlarini tushuntiruvchi atama bo‘lib, bevosita qabul qilingan axborotni yakunlash. Bu axborot

yetishmovchiligi sharoitida o'zining va o'zgalarning xatti-harakatini tushuntiruvchi kognitiv jarayon.

Diniy atribut - hodisalarning sabablarini diniy holatlar yoki shaxslarga bog'lash tendensiyasi. Dinni atributlashtirish nazariyasining vazifasi shaxs diniy atributlardan qanday va qachon foydalanishini tushuntirishdan iborat. Dinning o'ziga xosligi tashvish darajasini pasaytirishga yordam beradigan sabab-oqibat bog'lanishi(kauzal atributsiya)ning mavjudligidadir. Har bir diniy urf-odatlar ichida muayyan hodisalar sabablarining ko'plab talqinlari mavjud: Xudoning rahmati va adolati; marosimlarni bajarishda vijdonlilik; ibodatning samimiyligi va boshqalar. Bibliyadagi Ayub kitobida do'stlar Ayub azoblanishining sabablarini uning gunohkorligi, Xudoning amrlarini buzishi bilan tushuntirib, Ayubning bu tarzda azoblanishi osonroq bo'ladi deb o'ylashadi.

Dinni atributlashtirish nazariyasining asosiy muammolaridan biri: shaxs biron bir tajriba yoki hodisani tushuntirishga urinayotganda qanday sabablarga murojaat qiladi: diniymi yoki dunyoviymi? Savoliga javobni aniqlash. Sabablarni tanlashni nima belgilaydi?

Ushbu nazariya mualliflarining fikricha, diniy tizim shaxsga muayyan hayotiy hodisani talqin qilish uchun diniy atributlar majmuasini taklif qiladi. Shunga ko'ra, atribut jarayoni uchta omil bilan ta'minlanadi: ma'no izlash, nazoratni saqlab qolish va o'z-o'zini baholash. Ular o'zaro bog'langan va muayyan sharoitlarda (atributor sifatlari, atribut konteksti, hodisa sifatlari, hodisa konteksti) yangilanadi.

Dinning zamonaviy psixoanalitik talqinlari (A. Vergot, N. R. Goldenberg, A-M. Rizzuto). Zamonaviy din psixologiyasida psixoanalitik nazariyalar o'z ahamiyatini yo'qotmagan: XX asr boshlarida Z.Freyd nazariyasiga bo'lgan qiziqish. keyingi davrda uning tanqidi bilan almashtirildi va hozirgi bosqichda zamonaviy

psixoanalitiklar asarlarida psixoanalizning qayta talqini yuzaga kelmoqda.

Britaniyalik psixoanalitik, ob'ekt nazariyasi vakillaridan biri Donald Vinnikot (1896-1971) ham psixikaning rivojlanishi ob'ektdan ajralmasligini ta'kidlab, bolaning onadan ajralmasligini dindorning Yaratgandan ajralmasligiga misol qilib keltirdi. Xudodan imonli: bolalikdan psixika faqat ob'ekt-sub'ekt munosabatlari sharoitida rivojlanadi va mustahkamlanadi.

Z.Freyd nazariyasi tarafdorlari Ibrohim dinlarining o'ziga xos xususiyatlarini ochib beruvchi "qonun" (iudaizm), "ayb" (xristianlik), itoat (islom) tushunchalarda Z.Freyd tomonidan Xudo doimo antropomorfik erkak timsoli sifatida ko'rib chiqilishini e'tibordan chetda qoldirdilar. Biroq, hozirgi bosqichda psixoanalizning aksariyat vakillari psixoanaliz klassiklarining din haqidagi barcha ta'limotlarini emas, balki faqat ularning nazariyalarining ayrim qoidalarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqroq degan xulosaga kelishdi. Shu nuqtai nazardan, otaning Xudo qiyofasida namoyon bo'lishi bo'yicha qiziqarli tadqiqotlar belgiyalik psixolog A. Vergot tomonidan amalga oshirildi. Olim Xudoning surati onadan ko'ra har doim otaning suratiga yaqinroq ekanligi haqidagi farazini tasdiqladi. «Nosiralik Iso va din psixologiyasi» (1998) asarida A. Vergot Iso diniy nutqining o'ziga xosligini o'rganishga harakat qiladi, bunda u (O'g'il Xudo) o'zining radikal insonparvarligida namoyon bo'ladi. Boshqa tomondan, uning insoniyligi ko'plab tushumovchiliklarni ham keltirib chiqaradi.

Dinning mohiyati, e'tiqod va kufr o'rtasidagi ziddiyat, diniy hayot dinamikasini o'rganish A. Vergotni din psixologiyasi e'tiqodni kufr bilan birga, sekulyarizatsiya jarayonlarini dinning transformatsiyalashuvi bilan birga o'rganishga da'vat etadi, degan fikrga olib keldi.

Ayrim tadqiqotchilar Z.Freyd nazariyasining nomuvofiqligini ko'rsatishga urinar ekanlar, Xudo tushunchasi Ota obrazi bilan emas, balki Ona obrazi bilan chambarchas bog'liq degan xulosaga kelishgan, argentinalik A.M.Rizzuto Xudoning obrazini ob'ekt munosabatlari doirasida shakllanish modelini taklif etdi ("Ob'ekt munosabatlari va Xudo qiyofasining shakllanishi", 1974).

Tadqiqotchining fikricha, diniy tasavvurlar o'ziga xos introeksiyalarga asoslanadi (psixologik himoya mexanizmi - bu shaxsning o'z ichki dunyosiga boshqa shaxslarning qarashlari, munosabati, motivlarini kiritishi). Introeksiya shaxs tomonidan amalga oshirilmaydi. Shunga ko'ra, Xudo haqidagi g'oya shaxsning ichki g'oyalar tizimida yangi tajribalar qanday joylashishiga qarab doimiy ravishda o'zgarib turadi.

Gender masalalarini psixoanaliz prizmasi orqali o'rganish kanadalik psixolog N. Goldenbergning asarlarida keltirilgan. Tadqiqotchi gender nazariyasini din psixoanalizidagi germenektika deb hisoblaydi. Gender (ing. gender-jins) - jamiyat tomonidan modellashtirilgan, sotsializatsiya jarayonida orttirilgan erkak va ayolning xulq-atvori, turmush tarzi, rollari, munosabatlari qadriyatlari, me'yorlari va xususiyatlari tizimi.

Gender normalari vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadigan madaniy sharoitlar bilan belgilanadi. Gender rollar va xulq-atvor qoidalari tizimini taklif qilganidek, dinni ham o'ziga xos rollardan iborat drama, amaliyotlar, maxsus nutq sifatida ko'rish mumkin. Jamiyatda qabul qilingan diniy me'yorlar din psixologiyasining (hissiyotlar, his-tuyg'ular, munosabatlar va boshqalar) tashqi dunyoga proeksiyasidir. Din, N.Goldenbergning fikricha, matnlar, marosimlar va muassasalarni takrorlash orqali o'z kuchini oshirishga intiluvchi barqaror, takrorlanadigan ijtimoiy faoliyatdir. Muqaddas matn epizodlarini tez-tez takrorlash va qayta qurish, adabiyotda,

kinoda, teatrda, me'morchilikda diniy syujetlarning takrorlanishi dinga tarixiylik kuchini beradi. Bu siklik jarayon shaxsning imonli yoki e'tiqodsizligidan qat'i nazar, idrok etish psixologiyasiga ta'sir qiladi.

Diniy g'oyalarni idrok etishdagi asosiy muammolardan biri diniy matnlar va marosimlarning erkak xatti-harakatlariga asoslanganligi, ya'ni, dinlarning (ayniqsa, Ibrohimiy dinlarning) markazida maskulinlik xatti-harakatlari turadi. Shuningdek, Z.Freyd din – otaning o'ldirilishiga erkaklarning reaksiyasini saqlaydigan tizim ekanligi fikrini ilgari surdi. Psixoanaliz asoschisi ayollarni diniy taraqqiyotning tashabbuskori sifatida ko'rmadi. Oxir oqibat, bu ayolning fitnachi, vahshiyliklarni qo'zg'atuvchisi sifatidagi roli talqin qilishga ta'sir qildi. Shunday qilib, Z.Freyd N.Goldenberg fikriga ko'ra, ayollarni kamsituvchi nazariy konstruktsiyani yaratadi. Kanadalik psixoanalist diniy tizimlarning paydo bo'lishiga erkaklarning ko'payish va ta'lim bilan bog'liq bo'lgan marginalligi bilan mashg'ul bo'lishi sabab degan xulosaga keladi.

Dinni o'rganishga fenomenologik yondashuv klassik din fenomenologiyasida (G. van der Leuv, R. Otto) taqdim etilgan. Dinni fenomenologik o'rganishning kelib chiqishi, XVIII-XIX asrlardagi hodisalarni o'rganish orqali uning mohiyatini oydinlashtirishga qaratilgan. O'sha davrda maxsus diniy tuyg'uning mavjudligi hodisalarning mohiyatini oydinlashtirishning sharti sifatida e'tirof etilib, diniy hodisalarning tasnifi paydo bo'la boshladi. Dinshunoslikning ushbu bo'limi rivojlanish tarixida uch bosqich mavjud: tavsifiy, klassik va zamonaviy. «Din fenomenologiyasi» tushunchasi I.Kantning hodisa va noumen haqidagi falsafiy qarashlari ta'sirida vujudga kelgan. Asta-sekin bu konsepsiya falsafadan din faniga kirib boradi, shu munosabat bilan din tarixi darsligining birinchi mualliflaridan biri Per Daniel Shantepi de

la Sosse (1848-1920) ilmiy fanning quyidagi bo'limlarini ajratib ko'rsatadi: dinni din falsafasi sifatida o'rganish, din fenomenologiyasi, din tarixi. Gollandiyalik ilohiyotshunos va din tarixchisi, "Din fenomenologiyasi" (1933) asari muallifi Gerxardvan der Leuv (1890-1950), diniy hodisalarni teologik tushunish va ularning psixologik tavsifini introspektsiya, empatiya, shuningdek, o'z diniy tajribalari orqali tushuntirish zaruriyatini ta'kidladi. Agar tadqiqotchi hodisalarning tashqi tomonlarini o'rganishda to'xtab qolmay, ularning mohiyatiga kirib borishni istasa, G.van der Leuvning fikricha, u o'zining ichki dunyosini shu hodisalarga moslashtirishi kerak ya'ni ularga ko'nikish (psixologik tavsif tizimli introspektsiyaga asoslanadi). Psixologiya va fenomenologiya o'rtasidagi farq ham shu yerda: psixologiya faqat diniy tuyg'ularni va tajribalarni o'rganadi, fenomenologiya esa barcha diniy hodisalarni o'rganadi.

Nemis ilohiyotchisi va psixologi Rudolf Otto (1869-1937) diniy hodisalarni o'rganishda xuddi shunday munosabatda bo'lgan: agar tadqiqotchi "kuchli diniy hayajonlanish lahzasini" eslay olmasa, u mavzuni noto'g'ri tushunishga mahkumdir. Numinozning (ilohiyotchi) irratsional tajribasi og'zaki bo'lmaydi. R.Otto uni tasvirlash uchun metaforik analogiyalarni tanlaydi: *mysteriumtremendum* (mistik dahshat), *Tremendum* (dahshat), *Majestas* (buyuklik), *Energicum* (ilohiy quvvat), *Mysterium* (sir), *Fascinans* (hayrat) va *SanctumalsnuminoserWert* (numinal qiymat sifatida muqaddaslik).

XX asrning o'rtalarida nemis ilohiyotchisi va din tarixchisi Fridrix Xayler (1892-1967) diniy hodisalarni konsentrik doiralardan usulidan foydalangan holda o'rganishni taklif qiladi, bu dinlarning turli xususiyatlarini tavsiflash va diniy tajriba haqidagi g'oyalarni birlashtirishga imkon beradi.

Hozirgi zamon psixologiyasi dinning tavsifiy va klassik fenomenologiyasidan dinlarni xolis (ob'ektiv) o'rganishga

yo'naltirilganligi bilan farq qiladi (xristianlikning alohida maqomiga urg'u bermasdan).Dinning zamonaviy psixologiyasida fenomenologik yondashuv (L.Xoffman, D.M.Volf). . Fenomenologik din psixologiyasi sub'ektivlikka, o'z-o'zini bilishga alohida e'tibor beradi.

Luis Xoffman din psixologiyasida E.Gusserl, S.Kerkegor, F.Nitshe falsafasiga asoslangan ekzistensial-fenomenologik yondashuvni ajratib ko'rsatadi. Ekzistensializm va fenomenologiya o'rtasidagi bog'liqlikni u o'z tadqiqotida tajriba va shunga o'xshash metodologiyalarni o'rganishga e'tibor berish bilan izohlaydi. Fenomenologiya faktlarning ob'ektiv yoki sub'ektiv bo'lishidan qat'i nazar, ularning ma'nosi bilan qiziqadi, shuningdek, madaniy va sub'ektiv omillar ma'noning shakllanishi va rivojlanishiga o'zaro ta'sir qiladi degan taxminga tayanadi. Demak, dinning eng muhim xususiyati "najot"ga bo'lgan munosabat bo'lsa, bu tushunchaning ma'nosi turli madaniyatlarda, dinlarda, hattoki ma'lum hududlar va diniy guruhlar doirasida ham o'zgarib turadi. L.Xofman ma'no doimo xususiy va umumiy elementlarni o'z ichiga olishi, dinning fenomenologik psixologiyasining qiziqishi esa sub'ektiv va umumiy ahamiyatli ma'nolarning kesishishiga qaratilganligiga e'tibor qaratadi.

Amerikalik psixolog Devid Vulf (1942) din psixologiyasining nazariyasi, tarixi, metodologiyasi, diniy konservatizm fenomeni va shaxsiy kechinmalar fenomenologiyasini tadqiq qiladi. Olim o'zining "Fenomenologik psixologiya va diniy tajriba" (1995) asarida din psixologiyasidagi fenomenologik yondashuvni batafsil tahlil qilishni takli qiladi. Shunday qilib, uning fikricha, dinning fenomenologik psixologiyasi ba'zi tarafdorlari tadqiqotchi o'ziga eng yaqin bo'lgan diniy tajribani o'rganishga intilishi kerak, deb hisoblashadi. Bunday yondashuvga namuna sifatida

ilohiy ongni o'rganishda o'z tajribasini fenomenologik tadqiq qilgan nemis psixoterapevti, faylasufi, psixologi Karl Albrextning nomi keltiriladi ("PsychologiedesmystischenBewusstseins", 1951). K.Albert tadqiqotda ikki bosqichni ajratib ko'rsatdi: "sho'ng'ish" jarayoni va mistik "yutilish". Uning fikricha, ong o'zining asosiy maqsadli tuzilishini saqlab qolgan bo'lsa-da, ego faqat idrok etuvchidir. Shu bilan birga, ong mazmuni ma'lum bir holat uchun yagona bo'lgan tartibli yaxlitlikdir. D.Vulf ma'naviy tajribaning empirik fenomenologik tahlilini, diniy shubha fenomenologiyasini, ma'naviy in'omlar fenomenologiyasini intervyular asosida batafsil tahlil qiladi. Uning tadqiqotining asosiy g'oyasi shundan iboratki, diniy tajribani o'rganishda psixologiya va fenomenologiyaning uyg'unligi juda samarali, chunki psixologiya ko'pincha hodisaning rasmiy tomonini o'rganish bilan kifoyalanadi, fenomenologiya esa "chuqur kirish Jeyms davridan buyon mushkul bo'lgan darajani va'da qiladi ("Fenomenologik psixologiya va diniy tajriba", 1995) davridan beri kamdan-kam erishilgan.

Shaxs va din psixologiyasi (G. Ollport, L. Kirkpatrik, R. Hud, D. Betson, B. Sinnbauer, K. Pargament). Shaxsning original nazariyasini taklif qilgan birinchi psixologlardan biri amerikalik psixolog Gordon Ollport (1897-1967) edi. U shaxsni o'rganishda tizimli yondashuvning tashabbuskori bo'lgan, unga ko'ra shaxs rivojlanayotgan va ochiq psixofiziologik tizim bo'lib, uning o'zagi "men" dir. G.Ollport shaxsning dispozitsiyaviy nazariyasi muallifi sifatida tanilgan, unga ko'ra har bir shaxs turli vaziyatlarda uning xulq-atvorini belgilovchi o'ziga xos xususiyatlar majmuasiga ega. Har bir shaxs o'ziga xos bo'lganligi sababli, uning individual xususiyatlari shaxsiy xususiyatlari (moslashuvlari) bilan belgilanadi. G.Ollport dispozitsiyaning uch turini ajratadi: kardinal, markaziy,

ikkilamchi. Dispozitssiya nazariyasiga ko'ra, shaxsning hozirgi paytdagi xatti-harakati uning kelajakda nima qilishni rejalashtirayotganini belgilaydi (funktional avtonomiya nazariyasi). O'z-o'zini namoyon qilish jarayonida shaxs o'zining kamolotiga yetadi. G.Olport shaxs yetukligi mezonini sanab o'tadi ("Men"ning keng chegaralari, empatiya qobiliyati, o'z-o'zini bilish, hayot falsafasi va boshqalar). Shu nuqtai nazardan, xulq-atvorning ba'zi xususiyatlari rag'batlantiruvchi, ba'zilari esa stilistik xususiyatlardir. G.Olportning dispozitsiya nazariyasi diniy shaxslarning ijtimoiy-psixologik tipologiyasini o'z ichiga oladi.

Birinchi turga din hayotiy maqsadlarga erishish vositasigina bo'lgan odamlar kiradi. Cherkovga borish va diniy tadbirlarda qatnashish ular uchun o'zlarining ijtimoiy hurmatini ko'rsatish uchun vositadir. Din ular uchun, shuningdek, taskin berish, salbiy tajribalarni bartaraf etish vositasidir, ya'ni dinning ma'nosi va qiymati uning funksional foydaliligi bilan belgilanadi. Ikkinchi turga din mustaqil qadriyat hisoblangan odamlar kiradi. G.Olport shunday xulosaga keladiki, aynan mana shu dindorlik turi odamni tashvish, qo'rquvdan xalos qiladi, erkinlik va shodlik tuyg'usini beradi. Shunday qilib, "tashqi" diniy yo'nalishga ega bo'lgan shaxslar uchun din diniy bo'lmagan ehtiyojlarni (ijtimoiy mavqe, xavfsizlik, qulaylik) qondirish vositasidir. Ammo aynan "ichki" diniy yo'nalishga ega bo'lgan odamlar uchun din noto'g'ri qarashlarni yengishga, muammolarni yengishga va o'zini namoyon qilishga yordam beradi.

Biroq keyingi davrda ayrim psixologlar G.Olport nazariyasi amaliy ahamiyatini yo'qota boshladi deb hisoblay boshladilar. Dindorlikni o'rganish uchun konseptual jihatdan ancha murakkab yondashuvlar taklif qilingan. Masalan, Li Kirkpatrik (1958) va Ralf Xud (1942) tadqiqotlarida ichki

yo'naltirilgan bayonotlarning an'anaviy o'lchovi bilan bir qatorda tashqi ijtimoiy omil (ijtimoiy manfaatga erishish uchun dindan foydalanish) va tashqi shaxsiy omil (qulaylik, xavfsizlik, himoyaga erishish uchun dindan foydalanish) ham ajralib turadi (L. Kirkpatrik, R. Xud "Ichki va tashqi diniy orientatsiya", 1990).

Diniy tasavvurlarning ijtimoiy manbalarini amerikalik psixolog Daniel Betson (1943) o'rganmoqda. U ijtimoiy rollar, ijtimoiy normalar va referent guruhlar tushunchalariga murojaat qiladi. O'xshatish bo'yicha, ijtimoiy rollar - bu o'ynash kerak bo'lgan rollar (xulq-atvor namunalari), ijtimoiy normalar (ma'lum lavozimlarni egallagan shaxslarning xatti-harakatlari qoidalari) o'yin ssenariysi va referent guruhlar - tomoshabinlar (mulohazalari qadrli bo'lgan guruh). Ba'zida turli rollar uchun ssenariylar ziddiyatli bo'lishi ham mumkin. Diniy e'tiqod va tajribalar ijtimoiy o'yindagi rolning bir tomonidir.

D.Betson shaxsiy diniy g'oyalar va e'tiqodlar qaerdan keladi degan savol bilan murojaat qiladi. Uning fikricha, ularning manbai jamiyat bo'lib, u ijtimoiy rollar, me'yorlar, referent guruhlar orqali xatti-harakatlarning ijtimoiy stereotiplarini shakllantiradi. Ammo yana bir savol tug'iladi: bizning xatti-harakatlarimiz o'z xohishimiz natijasimi yoki bu atrof-muhitga bog'liqmi? Tilshunos faylasuf G. Raylning quyidagi bayonoti kontseptual tahlilning turli darajalari (turli "til tizimlari") o'rtasidagi mantiqiy chalkashlikka asoslanganligi haqidagi argumentini qo'llagan holda, dinning kelib chiqishi ijtimoiy muhit ta'sirida (Ijtimoiy kelib chiqishi) bo'lishi, uning individual tanlov (psixologik jarayonlar) natijasi bo'lishi mumkin emas degani emas.

Ma'naviyat va dindorlik shaxsiy o'zini identifikatsiya qilish usullari sifatida (B.Sinnbauer, K.Pargament). Dindorlik keng ko'lamli ma'nolarda - cherkovdan tortib konsepsiyaning konfessional bo'lmagan talqinigacha tavsiflanishi mumkinligi

sababli, din psixologiyasida ushbu xususiyatning u yoki bu namoyon bo'lish darajasini aks ettiruvchi bir nechta atamalar mavjud. Eng keng tarqalganlari "ma'naviyat" va "diniylik" tushunchalaridir. "Din psixologiyasi. Empirik yondashuvlar" (2009) kitobi mualliflari P. Xill, R. Xud va B. Spilkalar ham bu tushunchalar mazmunining o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha bir fikrga kela olmaganliklarini tan olishadi.

"Ma'naviyat" tushunchasi bilan yuzaga keladigan o'sha diskursiv o'zgarishlar, birinchi navbatda, postmodern davrga tegishli. Avvalgi davrlarda "ruhiy" tushunchasi xristian an'analariga tegishli edi. Biroq XVII asrdan falsafa doirasida ma'naviy madaniyat moddiy sivilizatsiyaga qarshi turadi. Shu nuqtai nazardan, "dindorlik" tushunchasi salbiy ma'nolarga ega bo'ladi (harakatsizlik, an'anaviylik, konservatizm). Yangi nqarashlarning shakllanishi XX-XXI asrlarda diniy vaziyat, din va dindorlik o'rni o'zgarishi bilan bog'liq. Shunday qilib, dindorlik tushunchasiga taalluqli an'anaviy ma'no ma'lum o'zgarishlarga uchraydi.

Din psixologiyasi hozirgi vaqtda o'zining asosiy tushunchalari ma'nosini doimiy ravishda izlash jarayonida. O'tkazilgan psixologik tadqiqotlar natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, bu atamalar turli e'tiqodlar, xatti-harakatlar, xususiyatlar, munosabatlar, tajribalar bilan bog'liq.

B. Sinnbauer va K. Pargament tomonidan o'tkazilgan kontent tahlillar shuni ko'rsatdiki, respondentlar ushbu atamalarning ma'nosini aniq tushunadilar, o'z e'tiqodlarini to'g'ri tasvirlay oladilar, ya'ni ma'naviyat va dindorlikni boshqa o'xshash tushunchalardan ajrata oladilar ("Dindorlik va ma'naviyat", 1997). Biroq, din psixologlari hamjamiyatida bu tushunchalar orasidagi farq bo'yicha konsensus mavjud emas. Ehtimol, bu tushunchalarning mohiyati, ma'nosi, o'ziga xos

xususiyatlari va ularning ilmiy makonda konseptualizatsiyasini muhokama qilish natijasida vaziyat o'zgarishi mumkin.

Ko'pincha "ma'naviyat" hodisa sifatida zamonaviy dunyoda konfessiyaviy mansublikning atributi sifatida namoyon bo'lishni to'xtatdi. Zamonaviy tadqiqotchilar "haqiqiy" ma'naviyat va "oshirilgan" ma'naviyat o'rtasidagi qarama-qarshilikni qo'llamaydilar. Aksincha, "ma'naviyat" o'z-o'zini rivojlantirish bilan, transsendentning shaxsiy tajribasi bilan bog'liq bo'lsa, "diniylik" esa, aksincha, dogmatizmning namoyon bo'lishi sifatida salbiy ma'nolar bilan yuklangan, ya'ni salbiy kontekstda talqin etiladi. Psixologlarning fikricha, bu din va ma'naviyat haqidagi zamonaviy tushunchaning o'ziga xos xususiyati: din makonining (an'anaviy ma'noda) torayib borishi, ma'naviyat esa nihoyatda keng talqin etiladi.

Kennet Ayra Pargament (1950) amerikalik psixolog, Amerika psixologiya assotsiatsiyasi prezidenti o'zining "Din va ma'naviyat psixologiyasi? Ha va yo'q» (1997) nomli murojaatida ma'naviyat va dindorlik o'rtasidagi farqni taklif qiladi. U ma'naviyatni shaxsning o'zini namoyon qilish shakli, dindorlikni esa institutsionalizatsiya shakli sifatida izohlaydi. Uning ta'kidlashicha, ikkala tushuncha ham ko'p o'lchovli xarakterga ega.

Bruno Sinnbauer (1968) ushbu tushunchalarning uch o'lchovini taklif qiladi: salbiy/ijobiy, tashkiliy/shaxsiy, muhim/funksional. Qo'shimcha mezon sifatida tadqiqotchi dindorlikning statik tabiatini va ma'naviyatning dinamikligini; ishonchga asoslangan dindorlik, his-tuyg'ularga asoslangan ma'naviyatni qo'shadi. Biroq, B. Sinnbauer va K. Pargamentning fikricha, bu atamalarning tor ta'riflari va ularning bir-biriga mos kelmaydigan haddan tashqari qarama-qarshiliklari din psixologlarining tadqiqotlariga xalaqit berishi mumkin.

Balki, B.Sinnbauer va K.Pargamentlarning fikricha, bu vaziyatdan chiqish yo‘li din psixologiyasidagi ikki qarama-qarshi yo‘nalishga mos keladigan ma’naviyat va dindorlikning ta’rifi bo‘ladi: birinchisida, ma’naviyat kengroq tushuncha sifatida qaraladi, ikkinchisida esa dindorlik katta hajmga ega bo‘ladi.

Dinning evolyusion va kognitiv psixologiyasi (L. Kirkpatrik, P. Buae, S. Atran). Evolyusion psixologiya - evolyusiyaning bilish va shaxs xatti-harakatlarining rivojlanishiga qanday ta’sir qilganligini tushunish ni maqsad qilgan bilim sohasidir. Evolyusion psixologiya umuminsoniy psixologik xususiyatlarni tashkil etuvchi psixologik mexanizmlarni o‘rganadi, ular orasida diniy an’analar va marosimlar ham bor. Dinshunoslik ushbu sohasining tadqiqotlarini nazariy talqin qilish umumiy izohlovchi nazariyalar doirasidagi diniy hodisalar interpretatsiyasi bilan bog‘liq. Kognitiv diniy tadqiqotlar dinni shaxs ijtimoiy-biologik evolyusiyasining elementi deb hisoblaydi va ratsionalistik vositalarga tayanadi.

Empirik asoslar aqliy tasavvurlarning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganishni o‘z ichiga oladi - voqelik haqidagi ma’lumotlarni saqlaydigan psixik obrazlar, diniy tajribani tuzadigan aqliy tasvirlar; shablonlarni tanlash (intuitiv-ontologik ma’lumotlarni qayta ishlashning standart usullari); diniy e’tiqod va xulq-atvor namunalarini shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini shakllantirish jarayonining zaruriy shartlari sifatida talqin qilish.

Dinning evolyusion ahamiyatini o‘rganishda diniy e’tiqodlarning shakllanishida biologik va madaniy omillarning o‘zaro bog‘liqligi muammosi, zamonaviy jamiyatda dinning funksional ahamiyati masalasi va boshqalar ko‘rib chiqiladi.

Ta’kidlash joizki, dindorlikni zamonaviy evolyusion psixologiya doirasida o‘rganishda to‘siqqa duch kelindi.

Muammo shundaki, ilmiy bilimlarning ushbu sohasi psixikada shaxslarning xatti-harakati va idrokiga ta'sir qiluvchi yuqori ixtisoslashgan mexanizmlar (modullar) mavjudligi haqidagi taxminga - universal modullik gipotezasiga asoslanadi. Dalil sifatida ushbu "modullar" ning funksionallashuvi orqali atrof-muhitga moslashish jarayoni keltirilgan: dindorlar atrof-muhitga yaxshiroq moslashgan, chunki ular o'rnatilgan yuqori ixtisoslashgan mexanizmlarga ega. Bu insoniyat madaniyatining eng sirli jihatlaridan biri – dinning ilmiy izohlarini izlashdir.

Evolyusion din psixologiyasining muammoli sohasi diniy e'tiqod va diniy xulq-atvorning moslashuv funksiyasini o'rganish bilan; din va ijtimoiy munosabatlarning o'zaro bog'liqligini o'rganish bilan; diniy tushunchalarning shakllanishi va hokazo bilan bog'liq. Evolyuion din psixologiyasi doirasida ikkita model shakllangan: moslashish usuli sifatida din (adaptatsionizm) va din qo'shimcha mahsulot sifatid (evolyusionizm).

Birinchi modelga ko'ra, diniy an'analar moslashuv funksiyasini bajaradigan va shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini shakllantirishga yordam beradigan xatti-harakat va amaliyot modellarini shakllantiradi.

Ikkinchi model doirasida ongda sabab-oqibat munosabatlarning buzilishi sodir bo'ladi, buning natijasida shaxs haqiqatda mavjud bo'lmagan deterministik munosabatlarni "kashf qiladi" (ya'ni, tasodifiy hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik). Demak, din bir qator kognitiv tizimlarning yon (foydasiz) mahsuli hisoblanadi. Dinlarning tarqalishi "kognitivistlar" tomonidan "vakillik epidemiologiyasi" tushunchasidan foydalangan holda tushuntiriladi. "Vakilliklar epidemiologiyasi" ("yuqumlilik") negizida diniy vakilliklarning shaxsning kognitiv tashkiloti bilan uyg'unligi haqidagi g'oyalar yotadi.

Diniy mojarolar, diniy ekstremizm, diniy fundamentalizm ("Dushman bilan gaplashish", 2016) mavzularini o'rgangan fransiyalik va amerikalik evolyusion psixolog Skot Atran (1952) din shaxslarni g'alati narsalarga ishonishga majbur qiladigan anomaliya deb hisoblaydi. Bundan tashqari, bu juda qimmat narsa (moddiy xarajatlar, vaqtni yo'qotish, his-tuyg'ular, kognitiv harakatlar nuqtai nazaridan). Biroq, hozirgi vaqtda kognitiv jihatdan qimmatga tushadigan, ammo moslashish nuqtai nazaridan ma'nosiz diniy g'oyalarning tarixiy va madaniyatlararo barqarorligi uchun jiddiy izoh mavjud emas.

Kognitiv jarayonlarni tadqiq qilgan fransuz evolyusion psixologi, antropologi Paskal Boer miyada "diniy" segment bo'lmaganidek, shaxsda diniy instinkt yoki diniy e'tiqodga moyillik yo'qligini taxmin qiladi. Uning fikricha, din "qo'shimcha mahsuloti" sifatini miyaning boshqa jarayonlarda ishtirok etuvchi sohalarida ko'rsatadi. Diniy ong turli g'oyalar tizimini tashkil etuvchi mantiqiy operatsiyalar natijasidir. Ba'zi g'oyalar miyaning rejalashtirish funksiyasining buzilishi bilan shakllanadi. Shuning uchun din tabiiy xususiyatga ega va g'ayritabiiy manbaga ega bo'lib qolmaydi.

Dinning maqsadi uning ijtimoiy funksiyalari bilan bog'liq, chunki u turli darajadagi aloqa tizimini tartibga soladi, tajovuzkorlik darajasini pasaytiradi, jamiyat yaxlitligini qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy ta'limotni shakllantiradi. Darvoqe, fransuz sotsiologi E.Dyurkgeym ham o'z vaqtida bu haqda "Din ijtimoiy voqelikni quradi, ijtimoiy birlikni targ'ib qiladi, jamiyat esa diniy g'oyalarni qo'llab-quvvatlaydi", - yozgan edi.

P. Buae fanga "Intuitiv ontologiya" tushunchasini kiritadi va uning yordamida u o'ziga xos konseptual sohalarni (shablonlarni) va ushbu shablonlarni (konsepsiyalarning mumkin bo'lgan holatlari va sababiy xususiyatlari haqidagi sezgi) tuzilish tamoyillarini tavsiflaydi. Prinsiplar shaxs

kutilmalariga mos keladigan “sodda” nazariyalarni shakllantiradi. P.Buaening fikricha, diniy tushunchalar (ruhlar, xudolar va boshqalar) "intuitiv ontologiya" bilan belgilanadi va kognitiv nuqtai nazardan "g'ayritabiiy tasvirlar" sifatida belgilanishi mumkin. Bu tasvirlar kundalik tasvirlardan farq qiladi, chunki ular tegishli ontologik kategoriya bilan bog'liq intuitiv kutishlarni buzadigan ma'lumotlarni o'z ichiga oladi (masalan, ruhlar tabiiy to'siqlardan o'tishga qodir bo'lgan shaxslardir).

“Adaptatsionistlar” ham dinning biologik qiymatini (himoya mexanizmi sifatida vaqtinchalik diniy tajriba “substratini” kashf etish) ta'kidlaydilar va dinning bixevioristik talqiniga e'tibor qaratadilar. Dinning evolyusion psixologiyasi doirasidagi bixevioristik yondashuv dinning funksional holatiga ishora qiladi - din marosimlar va ijtimoiy guruhlarning atrof-muhitga moslashishi orqali hamkorlikni rivojlantirish mexanizmi sifatida ishlab chiqilgan. Ushbu yondashuv kontekstida ikkita faraz ko'rib chiqiladi: din qimmat xarajatlar tizimi va reproduktiv gipoteza sifatida.

Din neyropsixologiyasi (*P. Maknamara, S. Shaxter, M. Alper*). Ushbu ilmiy tadqiqot yo'nalishi dindorlikning biologik asoslarini o'rganishga qaratilgan. Dastlab, din neyropsixologiyasi psixik jarayonlarning miya tashkil etilishini o'rganadigan neyropsixologiya doirasida mavjud edi. Neyropsixologiyaning shakllanishi 1861 yil bilan bog'liq bo'lib, fransuz nevrologi Pol Broka artikulyar nutq buzilishlariga ta'sir qiluvchi miya frontal lobining anatomik tadqiqotlari natijalarini e'lon qilgan. 1974 yilda nemis psixonevrologi Karl Vernik chap yarim sharning temporal mintaqasini og'zaki nutqni tushunish, o'qish va yozish jarayonlari bilan bog'ladi. Keyinchalik boshqa kashfiyotlar paydo bo'ldi.

Neyropsixologiyaning maqsadi – miyaning tuzilishi va faoliyati bilan aqliy jarayonlar va xatti-harakatlar o‘rtasidagi munosabatni tushunishdir, ya’ni shaxs miyasining rivojlanish xususiyatlari uning shaxsiyati va xulq-atvoriga qanday ta’sir qilishini o‘rganish. Neyrologiya umuman olganda ong hodisalarini har tomonlama tushuntirishga da’vo qilganligi sababli, u diniy ong kabi murakkab hodisani ham o‘rganadi. Ushbu bilim sohasi nevroteologiya deb ataladi. Bu atama XX asr oxirida ilmiy muomalaga amerikalik psixolog va ilohiyotshunos Jeyms Ashbruk tomonidan nevrologiya va ilohiyotni birlashtirish uchun kiritilgan (1984).

Neyroteologiyaning asosiy savoli - shaxs miyasining faoliyati din va Xudoga bo‘lgan e’tiqodni tushunishni qanday ta’minlaydi? Ong va din qanday bog‘liq? Fiziologik faollik, kognitiv jarayonlar va madaniy ramzlar o‘rtasidagi ba’zi bir bog‘liqliklarni kashf etgan J.Eshbruk miya evolyusiyasi jarayonlarini Xudo haqidagi turli g‘oyalar bilan bog‘ladi.

Neyroteologiya doirasida bir nechta tadqiqot yo‘nalishlari paydo bo‘ldi. Xususan, Yudjina D’akili va Endryu Nyuberglar (1966) konsepsiyasida "mistik miya" gipotezasi ilgari suriladi, unga ko‘ra mistik tajribaning paydo bo‘lishi ongning, miyaning faoliyati bilan bog‘liq. Olimlarning ta’kidlashicha, meditatsiya holatlari neyropsixologik mexanizmlarning aktuallashuvi natijasi bo‘lib, uning vazifasi shaxsga unga noma’lum bo‘lgan va natijalarini oldindan aytib bo‘lmaydigan voqealarni boshqarish qobiliyatini ta’minlashdir. Bu o‘z-o‘zini saqlash va o‘z-o‘zini o‘zgartirish o‘rtasidagi kelishuvdir.

Ma’lumki, ekstaz, meditatsiya transning eng keng tarqalgan turlari hisoblanadi. Shu munosabat bilan ko‘plab tadqiqotchilar diniy tajribani o‘rganishda olingan natijalarning qo‘llanilishiga shubha bildirishdi, chunki miya mexanizmlarining meditatsiya qiluvchi mexanizmlarini

o'rganish meditatsiya amaliyotlari (masalan, yoga, xristianlikdagi ekstaz) o'rtasidagi farqlarni inobatga olishga yo'l qo'ymaydi. Bundan tashqari, meditorlarning holatini nevrologik kasalliklar bilan solishtirish aqlga to'g'ri keladigan ish emas. Diniy nuqtai nazardan, nevroteologlar uchun tasavvuf va diniy tajriba, samadxi va vipassana holati, xristian va noxristian tasavvuf va boshqalar o'rtasidagi farq muhim emasligi aniq.

Diniy g'oyalarning shakllanishini tushuntirish uchun Yu. D'akuili va E. Nyuberglar Xudo tushunchasini "sabab bo'luvchi vosita" sifatida kiritadilar, bu bizga haqiqatni sababiyat nuqtai nazaridan ko'rib chiqishga imkon beradi. Shunday qilib, kuch manbalari (xudolar, ruhlar) bilan an'anaviy kelishuvlar yordamida shaxslar o'zlarini dunyoga yo'naltiradilar va atrof-muhitni nazorat qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Neyroteologiyada eng mashhur gipotezalardan biri diniy tasavvur va kechinmalarning epilepsiya bilan, shuningdek, miyaning temporal yoki frontal loblarini rag'batlantirish bilan boglash g'oyasidir (M. Persinger, V. Ramachandran, P. MakNamara). Dinning genezisi temporal lob tuzilmalarining rivojlanishi bilan izohlanadi, bu esa o'z o'limi haqidagi tajribalarning paydo bo'lishini ko'rsatadigan frontal loblarning evolyusiyasiga qarshi himoya mexanizmidir. Shu ma'noda, diniy tajribalar borliqning yakuniy muammolari oldida moslashish usuli sifatida qaraladi.

Kanadalik psixofiziolog M.Persinger miyaning chakka bo'lagidagi elektr tebranishlarini o'rganib, xudo haqidagi g'oyalar shaxs miyasining mahsulidir (ya'ni, miya chakka bo'lagi faoliyatining oqibati) degan xulosaga keladi. Diniy nuqtai nazardan, bunday tadqiqotlarning yetishmasligi madaniy universalizmga, diniy tajribalarning xilma-xilligiga e'tibor bermaslikda, miyaning temporal lobini qo'zg'atish va diniy

tajribalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik tarzda tushuntirishning iloji yo‘qligidir.

Amerikalik nevrolog Patrik Maknamara (1956) miya tekshiruvi va klinik kuzatishlar tahliliga asoslanib, diniy e‘tiqod va xatti-harakatlar frontal peshonalar bilan bog‘liq degan xulosaga keldi. Uning fikriga ko‘ra, "frontal peshonalar nutqni shakllantirish, avtobiografik xotira, ong nazariyasi, empatiya, ish xotirasi, ijro etuvchi funksiyalar, impulslarni boshqarish, iroda va hatto his qilish kabi aqliy qobiliyatlar uchun javob beradi (P. Maknamara "Frontal peshonalar va jamiyat va din evolyusiyasi", 2006). P. Maknamara "Din shaxsning qobiliyatlariga asoslanganligi sababli, dindorlikning aktuallasuvi aynan frontal bo‘laklar bilan bog‘liq bo‘lib, prefrontal faoliyatning o‘zgarishi diniy xatti-harakatlarning o‘zgarishiga olib keladi" degan gipotezani ilgari suradi. Tadqiqotchi "Xarajat signallari nazariyasi" va diniy muammolarni hal etishga qaratilgan "Erkin chavandoz" nazariyalarini tahlil qiladi va din nafaqat marosimlar orqali guruh hamkorligiga yordam beradi, balki adaptiv funksiyani bajaradi, xarakterning kuchli tomonlarini rivojlantiradi, uni qo‘llab-quvvatlaydi, degan fikrini tasdiqlaydi.

Diniy tajribaning neyropsixologik tushuntirilishi amerikalik tadqiqotchi Stiven Shaxter nazariyasida ham mavjud. Shuningdek, u neyropsixologiyada aqliy funksiyalarning "mahalliylashuvi" tuzilmalarining mavjudligi haqidagi gipotezani tahlil qiladi. Stiven Shaxter dindorlik va epilepsiya (qadimgi yunon an‘analarida ilohiy kasallik) o‘rtasidagi bog‘liqlikni muhokama qiladi va misol sifatida mashhur diniy qahramonlarning ismlarini keltiradi: Shvesiyalik Brigid, Janna D’ Ark, Avilalik Tereza, Havoriy Pol (Stiven Shaxter, Din va miya: Temporal lob epilepsiyasi bo‘yicha tadqiqot, 2006).

Umuman olganda, neyropsixologik tadqiqotlarda "lokalizatsiya" (neyroteologiya) va "anti-lokalizatsiya" o‘rtasida

qarama-qarshilik mavjud. Din, ilohiyot va kognitiv fanlar chorrahasida "neyroteologiya" ning fanlararo tadqiqot sohasi sifatida bahsli xarakterga ega. Neyroteologiya tabiatshunoslik metodologiyasidan foydalanishiga qaramay, uning ko'pgina xulosalari spekulativdir. Ehtimol, dinni o'rganishda gumanitar fanlar metodologiyasi foydasiga tabiatshunoslik metodologiyasiga tayanishdan voz kechish kerak, chunki din ijtimoiy-madaniy hodisadir. Shu bilan birga, din namoyon bo'luvchi neyropsixologik tadqiqotlar evristik ahamiyatga ega, chunki diniy nazariyalar shaxs miyasining o'ziga xos xususiyatlari va imkoniyatlarini ham hisobga olishi kerak.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. "Rolli nazariya" zamonaviy din psixologiyasida rollarni qabul qilishning qanday nazariyasi hisoblanadi?

2. Din psixologiyasidagi "Atributsion nazariya"ni tushuntiring.

3. Dinining qanday zamonaviy psixoanalitik interpretatsiyasi mavjud?

4. Diniy kontekstda gender reallik qanday tadqiq qilingan?

5. Dinni tadqiq qilishda qanday fenomenologik yondashuv bor?

6. Dinning evolyusion va kognitiv psixologiyasining ma'nosini tushuntiring.

7. Diniy tajribani neyropsixologik jihatdan qanday tushuntirilishi mumkin?

3-MAVZU. AN'ANAVIY DINLARNING PSIXOLOGIK INTERPRETATSIYASI

Reja:

- 1. Din evolyusiyasining ilk bosqichlarida e'tiqodning psixologik mazmuni.*
- 2. Sharq dinlarining psixologik xususiyatlari.*
- 3. Din psixologiyasi tarmoqlararo fan sohasi sifatida.*
- 4. Din psixologiyasining fan tarmog'i sifatida shakllanish tarixi.*

Tayanch tushunchalar: *Din, psixologiya, din psixologiyasi, sharq, sharq dinlari, metodologiya, tarmoqlararo fan, tarix, shakllanish tarixi.*

"Din" atamasi lotincha religio - "taqvodorlik", "ziyoratgoh", "sajda qilish ob'ekti" ma'nosini anglatadi. Qadim zamonlarda u shaxsning g'ayritabiiy kuchlarga nisbatan burchlarini bildirgan. Bunday majburiyatlar ro'yxati: vijdonlilik, taqvodorlik, e'tiqod, qo'rquv, xurofot, burch, "muqaddas" (g'ayritabiiy) kuchlarga alohida munosabat.

Bu atamani butparastlardan olib xristianlar uni ilohiy yaratguvchidan qo'rquv uchun emas, balki sevgi, hurmat va e'tiqodni ifodalash uchun qo'llay boshladilar. Xristianlikda e'tiqodning maqomi o'zgarmoqda. Monoteistik an'analarda "religio" atamasi nafaqat ilohiylikka bo'lgan alohida munosabatni (bu butparastlikda ko'p xudolikni anglatadi), balki ko'rinadigan va ko'rinmaydiganlarning Yaratuvchisi bo'lgan yagona Xudoga bo'lgan ishonchni bildiradi boshladi.

Religio atamasining kelib chiqishi haqidagi eng mashhur farazlardan biri Rim faylasufi sitseron (miloddan avvalgi 106-43) tegishli bo'lib, u din relegendan (qayta o'qish, eslash,

qaytish, orqaga qaytish, tafakkur qilish, biror narsaga alohida e'tibor bilan qarash) kelib chiqishiga ishongan. Shu ma'noda, din (xurofotdan farqli o'laroq) rasman tan olingan xudolarga sig'inish va xudolarga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan barcha narsalar haqida g'ayrat bilan mulohaza yuritish (birgalikda ongda to'plash) sifatida tushuniladi.

Ikkinchi gipoteza nasroniy apologi Laktansiy (taxminan 250-325 yillar) nomi bilan bog'liq bo'lib, u religio religare – “qayta birlashmoq, biriktirmoq” (lotincha ligare – to'qish, bog'lash) so'zidan re, prefiksini qo'shib keladi, deb hisoblagan (yangilanish, takrorlanish ma'nosini bildiradi). Demak, nasroniylikdagi din taqvo orqali Xudo bilan qayta bog'lanishni anglatadi. Dinning mohiyati shaxs va Xudo o'rtasidagi "bog'", "birlashma", "ahd" deb tushuniladi.

Eski Ahd an'analarida din bilan bog'liq qonunlar yoki urf-odatlarini “bilim, bilish” deb tarjima qilish mumkin bo'lgan daat (chuqur kirib borish orqali Xudoni bilish - sevgi orqali) so'zi ishlatilgan;. Xudoni bilish Injil amrlaridan biridir, shuning uchun daat (bilim) ko'pincha Tavrotda shaxsning Xudoga nisbatan zaruriy harakati sifatida ishlatiladi. "Din" so'zining talqini davrdan davrga, bir dindan boshqasiga o'zgargan. Qizig'i shundaki, Tanax (Eski Ahd kanoni) shakllanishi davrida yahudiylilik an'analarida Xudo bilan aloqani dialog jarayoni sifatida tushunish ustunlik qilgan. Bu Xudo bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish orqali Xudoni idrok etishni anglatadi. O'rta asr idroki davrida dialogning ahamiyati pasayib, fikrlash kuchayadi. Ekzistensializm kontekstida borliqning cheklangan muammolarini aks ettirgan holda, muloqotning ahamiyati yana oshadi, ya'ni g'ayritabiiy dialog sherigi sifatida Xudoning bevosita hissi va tajribasiga intilish kuzatiladi. Bu munosabat M. Buberning «Men va sen» asarida ochib berilgan. Din atamasiga yaqin (aniqrog'i, uning mohiyatini ochib beruvchi)so'z “emuna”

so‘zi bo‘lib, “kimgadir tayanish, ishonish qobiliyati” degan ma‘noni bildiradi. Bu nuqtai nazardan, emuna shaxsning Xudoga bo‘lgan ishonchi, axloqiy majburiyatlari va itoatkorligini anglatadi.

Sharq dinlarida ham Sharq falsafasi, insoniy “men” ning shaxs shakllanishidagi o‘rni alohida ko‘rsatib beriladi. Masalan, buddizm eng qadimgi ta‘limotlardan biri hisoblanadi va u mazkur masalaga o‘z munosabatini bildirgan. Buddizm empirik individual “men” ning mavjudligini inkor etmaydi. Shuningdek, u ob‘ektiv sifatlardan ham aniqlanmaydi. Buddizm ta‘limotiga ko‘ra, “o‘zlikdan ozod bo‘lish”, “mavjud bo‘lmaslik” holatiga individ o‘zining shaxsiy egoizmidan, mulkdan va o‘z “men” iga qiziqishdan to‘liq qutulgan holatga erishish mumkin bo‘ladi. Bunga erishish uchun mutloqiyat bilan qo‘shilish maqomiga erishish zarur. Hech qanday “men” ning mavjud emasligi, balki alohida unsurlarning o‘zgaruvchan va doimiy o‘ynab turadigan mashg‘uloti mavjudligi buddizmning asosiy g‘oyasi hisoblanadi.

Konfutsiylik ta‘limotida tartib saqlash, jamiyat qoidalariga amal qilish, hukmdorlarga quloq osish singari ko‘plab talablarga qat‘iy amal qilish buyuriladi. Talablarga qat‘iy amal qilish deganda birinchi navbatda jamiyatdagi o‘z o‘rnini aniq bilish, o‘zi egallab turgan mavqega mos sa‘y-harakat ko‘rsatish tushuniladi. Bunda endi “o‘zlikdan voz kechish” buddizmdagidan boshqacharoq ma‘no tashiydi, ya‘ni “o‘zlikdan kechish” mavjud ijtimoiy munosabatlar doirasiga to‘g‘ri kelmaydigan hamma narsadan voz kechish ma‘nosini bildiradi.

Umuman, Xitoy ta‘limotlariga xos bo‘lgan xususiyat shundaki, jamiyatni (shu jumladan, dinni) ma‘lum shaxsning ruhiy imkoniyatlari ham, intellektual boyligi ham, uning har tomonlama rivojlanishi ham qiziqitirmaydi. Balki asosiy talab har qanday shaxsning u qanday individual psixologik xususiyatlarga ega bo‘lmasin, ma‘lum ijtimoiy rolga mos tushishida yotadi.

Daosizm ta'limotiga ko'ra, shaxs faoliyati markazida narsalarning, voqea-hodisalarning tabiiy tartibini buzmaslikka intilish turadi. Tashqi, predmetli faoliyatdan voz kechish har qanday kishini (masalan, donishmandni) ichki sub'ektiv ehtirolardan ozod qiladi va ma'lum garmoniyaga erishtiradi. E'tibor berilsa, bu din g'oyasiga ko'ra, insonning asosiy faolligi ichkariga yo'naltirilgan bo'ladi va birmuncha sof ruhiy-ma'naviy ko'rinishga keladi.

Xristianlik ta'limotiga ko'ra, individ o'zini, avvalambor, ma'lum ijtimoiy guruhga (bu guruh uning "biz" ini tashkil etadi) taalluqli ekanligi orqali anglaydi. Insonda dunyoviy "biz" lari (oila, qo'shnilar, ishxonadagi xodimlar) dan tashqari, universal "biz" lar bor. Bu universal "biz" Yaratganga ruhiy aloqadorlik asosida dunyoga keladi. Xristianlik dinining kuchaygan paytlarida mana shu ikkita "biz" o'rtasidagi munosabatlarning tizimi ishlab chiqildi. Shuningdek, individual "men" bilan cherkovning qonun-qoidalari o'rtasidagi munosabatlarga ham tartib berildi. Biroq ta'kidlash kerakki, yuqoridagi munosabatlarga tartib berilsada, ko'plab ziddiyatlar paydo bo'ldi. Bugungi G'arb xristianligida bu ziddiyatlar natijasi o'laroq ijtimoiy hayotning barcha darajalarida konformizm va deindividualizatsiya kuzatilayapti.

Islomda din (arabcha din — kuch, bo'ysunish, odat; Allohga so'zsiz bo'ysunish. Din — marosim amaliyoti va ilohiy qonunlar tizimi. Musulmon ta'limotiga ko'ra, din — diniy ko'rsatmalar (islom), e'tiqod (iymon) va tafakkur (ehson) Din Xudo bilan aloqaning turli darajalarini o'z ichiga oladi - dogmatik (aqidaviy) dan mo'min va Qodir o'rtasidagi tasavvufiy muloqot (suhbat)gacha.

Shunday qilib, dinning barcha shakllariga xos bo'lgan umumiy mulkni ko'rsatishga qaratilgan dinning tavsiflovchi ta'riflari nafaqat mafkuraviy yuklamadan xoli, balki din va diniy

ongni eng aniq tavsiflaydi. Dinlarning umumiy mulki - g'ayritabiiy narsalarga, muqaddaslikka ishonishdir. Mashhur din olimi M. Eliadening fikricha, "afsuski, bizda muqaddaslik tajribasini belgilash uchun "din" dan aniqroq so'z yo'q. Yaqin Sharq, yahudiylik, nasroniylik, islom, buddizm, konfutsiylik va ibtidoiy deb atalgan xalqlar tajribasiga xuddi shu so'z bilan murojaat qilish g'alati emasmi? Ammo yangi atama izlashga juda kech bo'ldi va biz "din" tushunchasidan foydalanishimiz mumkin, agar biz u xudoga, xudolarga yoki ruhlarga ishonchni bildirishi shart emas, biroq ilohiy tajribani bildiradi va mavjudlik, ma'no va haqiqat g'oyalari bilan bog'langanini yodda tuta bilsak ["Afsonaviy aspektlar", M. Eliade].

Shunday qilib, diniy an'analar uchun umumiy bo'lgan dinning belgilovchi aspektlaridan biri diniy tajriba asosida yotgan muqaddas, to'g'rirog'i, transpersonal kechinmalar tajribasidir, deyishimiz mumkin. Transpersonal tajriba - empirik individuallikdan tashqariga chiqadigan ruhiy tajribalar; odatdagidan tashqarida; vaqt va makondan tashqari. Din psixologiyasining asoschilaridan biri V. Jeymsning fikricha, din - bu shaxsning his-tuyg'ulari va kechinmalari (e'tiqodga qaytish, gunohkorlik, tavba qilish, ehtirom va boshqalar) yig'indisidir. Albatta, "tajribai" dan tashqari, dinning ijtimoiy, madaniy, tarixiy va boshqa jihatlari bor. Din faqat diniy tajribalar va aqliy tajribaga ajratilmaydi, lekin bu tajriba dinning shakllanishida birlamchi hisoblanadi, ya'ni diniy an'ananing asosi - bu shaxsning (payg'ambar, masih, diniy rahnamo) diniy tajribasi. Dogmatika, dogma, kult amaliyoti diniy kechinmalarning o'ziga xos xususiyatlari asosida va ularni hisobga olgan holda shakllanadi.

Shu munosabat bilan diniy an'analarning turli shakllaridagi psixologik jihatlari ko'rib chiqish alohida qiziqish uyg'otadi.

Mashhur dinshunos olim E.A. Torchinov, dinlarni ikki guruhga bo'ladi: sof tajriba dinlari va dogmatik dinlar. Sof tajriba dinlari asosan transpersonal tajribaga qaratilgan dinlardir (iduizm, buddizm), dogmatik dinlar esa bunday e'tiborga ega bo'lmagan dinlardir (Ibrohim yoki Vahiy dinlari).

Sof tajriba dinlari (psixotexnika, transpersonal tajribaga qaratilgan) aqliy tajribalarni dogmatik dinlarga qaraganda kamroq darajada mifologiklashtiradi va dogmatizatsiya qiladi. Ular diniy tajribaning universalligi, so'zsizligi, intuitivligi bo'yicha ustanovkalar bilan ajralib turadi.

Din evolyusiyasining dastlabki bosqichlarida e'tiqodlarning psixologik mazmuni haqidagi fikrlarimizni bildiramiz. Dinning ilk shakllariga sehr, animizm, totemizm, fetishizm, shamanizm kiradi. Garchi sehrni diniy shakllarga bog'lash munozarali masala bo'lsa-da, sehr ko'proq fanga o'xshaydi. Farqi shundaki, sehr-jodu ratsional metodologik tamoyilga asoslanganidek, fan voqelikning ob'ektiv qonuniyatlarini bilishga asoslanadi. Biroq, sehrning oqilona prinsipi empirik tasdiqqa ega emas, shuning uchun u fan tomonidan rad etilgan. Sehr-joduda mavjud bo'lgan narsa g'ayritabiiy narsalarga ishonish emas, balki tabiiy aloqalarni noto'g'ri tushunishdir. Sehrgarlik marosim faoliyati bilan birga bo'lsa, vaziyat yanada murakkablashadi. Ammo bu yerda marosim, diniy harakatlar yordamchi funksiyani bajaradi - sehrli harakatlarning samaradorligini oshirish vositasi sifatida. Animizm ruhning, ruhlarning mavjudligiga, tabiatning universal jonlanishiga ishonishni nazarda tutadi. Bu atama fanga ingliz etnografi Eduard Taylor tomonidan kiritilgan bo'lib, u arxaik shaxslar tush ko'rish, kasallik va o'lim sabablarini shu tarzda tushuntiradi, deb hisoblaydi. Vilgelm Vundtning fikricha, animizm psixik hodisalar bilan boshqa barcha hodisalar o'rtasidagi doimiy bog'liqlikka ishonchga asoslanadi. Totemizm

butun jamoaning birligiga ishonishni o‘z ichiga olgan, uning nasl-nasabini g‘ayritabiiy ajdoddan (shu jumladan hayvon, o‘simlik) boshlanadi deb hisoblaydi. Qadim zamonlarda totemistik e‘tiqodlar yordamida shaxs o‘z tajribasining mazmunini tartibga solgan. Aytish mumkinki, dinning barcha arxaik shakllari diniy tajribalar faqat jamoaviy g‘oyalar darajasida mavjud bo‘lganligi va tasavvufiy, transpersonal tajribalar universal animatsiyaga, butun dunyo aholisining yovuzlikka ishonish shaklini olganligi bilan birlashtiriladi.

Shamanizm dinning boshqa arxaik shakllaridan farq qiladi. Shamanizmni psixotexnikaning arxaik tizimi, ya‘ni ekstaz texnikasi sifatida ko‘rish mumkin. Transsendentga "individual ko‘tarilish" ni aynan shamanlar bajaradi. Biroq, shamanizmning psixotexnikasi sof tajriba dinlaridagi tegishli usullardan farq qiladi. Bu shamanizm psixotexnikasi utilitar maqsadlarni qondirishga qaratilganligi bilan bog‘liq: shamanning funksiyalari boshlash marosimlarini amalga oshirish, kasallarni davolash va boshqalarni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, sof tajriba dinlarining psixotexnikasi haqiqatni tushunishga, azob-uqubatlardan xalos bo‘lishga, najot topishga, o‘z-o‘zini namoyon qilishga qaratilgan.

Qadimgi Sharq dinlari va qadimgi dunyo e‘tiqodlarida o‘layotgan va qayta tiriluvchi xudolarga sig‘inish (Sharqda Adonis, Attis, Osiris; antik madaniyatda Persefon, Dionis) mavjud edi. Ushbu xudolarga hurmat bilan bog‘liq bo‘lgan kultlar va marosimlarning psixologik talqini qiziqish uyg‘otadi. An‘anaga ko‘ra, bu xudolarni ulug‘lash qishloq xo‘jaligi kultlari kontekstida ko‘rib chiqildi. Biroq, bu muammoni tushunishni sezilarli darajada osonlashtiradi. “Azob chekuvchi” xudolarni ulug‘lash miloddan avvalgi IV-III asrlardan boshlab keng tarqalgan. Mifologik tafakkur doirasida don (tirilish uchun o‘lish) haqidagi "agrar" miflar ma‘lum bir paradigmatic

hodisaga aloqador boʻlib chiqadi - bir xil tartibdagi hodisalar bir xil epifaniyaning turli shakllari (Adonisning oʻlimi/tirilishi va donning oʻlim/tirilishi) bilan ifodalanadi. Afsona katarsis maʼnosini berib, tugʻilish va qayta tirilishni tajriba sifatida tushuntiruvchi sirlilikni ochib beradi. Sirlar ishtirokchisi Osiris, Adonis va boshqa "azob beruvchi" xudolar bilan tanishtirilganda oʻzini yoʻqotishni his qiladi. Shu nuqtai nazardan, sirlarga diniy-psixologik jihatdan maʼnaviy tugʻilish, yangilanish, ongning oʻzgarishi sifatida qarash mumkin.

Sirlilik va tirilish, oʻluvchi va tiriluvchi xudolar mavzusi bilan xristian taʼlimotining shakllanishi muammosi kesishadi: oʻlayotgan va tiriluvchi antik davr xudolarini hurmat qilish Iso Masihning qutqarilishi va tirilishi bilan bogʻliq xristian eʼtiqodi bilan paralleldir. Taqqoslangan raqamlar oʻrtasidagi farq qadimgi xudolar mifologiyasida va Iso Masihning tarixshunoslik asarlarida uchraydi. Agar Adonis yoki Osirisning "realligi" sirli kulturning mavjudligi bilan bogʻliq boʻlsa, unda Isoning hayoti tarixiy kontekstda yozilgan. Xristian eʼtiqodida tarixiy vaqt va makon doirasida yashagan va xochga mixlangan Masihning tarixiylikini tasdiqlash uchun yahudiy prokonsuli Pontiy Pilatning nomi har safar takrorlanishi bejiz emas. Masih qiyofasining sirli kulturning arxetiplari bilan keyingi oʻzaro bogʻliqligi madaniy qayta kodlashning maxsus mexanizmi natijasida paydo boʻlgan. Masihning oʻlimi va tirilishi haqidagi xristian dogmasi oʻlish va tirilish xudolari haqidagi Sharq sirlari bilan bogʻliq emas edi. Ammo ellinizm davrida sharq xudolariga sigʻinish keng tarqalgan. Yunonlar Masihning oʻlimi va tirilishida Adonis yoki Attisning suratlariga oʻxshash tasvirni "koʻrdilar". Ammo Masih suratining "afzalligi", ularning fikricha, uning tarixiyligidadir.

Qadimgi Yunonistonda Dionis, Demeter va Persefon kultrlari ayniqsa mashhur edi. Noyabrda Delfida, fevral-mart

oylarida Afinada Dionis sharafiga sirli marosimlar ijro etilardi. Bayramlar ko‘pincha orgiotik xususiyatga ega edi. Afina yaqinidagi Eleusisda sentabr oyida sodir bo‘lgan sirlar alohida mifologik xususiyati bilan ajralib turardi. Ular chuqur katarsistik tajribani, shaxsiy diniy tajribani taklif qilishdi. Eleusinian sirli marosimlari - bu qayta tug‘ilish dramasini, katarsisni boshdan kechirishni maqsad qilgan marosimdir. Orfik-pifagor an‘anasi, ruhlarning ko‘chishi, abadiy najot va xudoga o‘xshash maqomga ega bo‘lishiga ishonish bilan, o‘lim-qayta tug‘ilishni boshdan kechirishning sirli an‘anasi, psixotexnikasiga ham tegishli. Sirlarda individual diniy tajriba, mistik xarakterdagi chuqur tajribalar orqali shaxsiy najotga erishish tendensiyasi mavjud. Platon va Aristotel sirli tajribani yuqori baholagan. Neoplatonizm da esa ekstaz tushunchasi (“Men”dan tashqariga chiqish) ruhni ongga, ongni Yagonalikka singdirish orqali yaxlitlikka erishish usuli sifatida kiritiladi.

Sharq dinlarining psixologik xususiyatlari to‘g‘risidagi fikrlarimizni bildiramiz. Daosizm, hinduizm, buddizm psixotexnikasi. Daosizm Xitoyda miloddan avvalgi I ming yillik o‘rtalarida paydo bo‘lgan. Bu arxaik dindorlikdan psixotexnik tajribaga asoslangan sof tajriba dinlariga o‘tishning o‘ziga xos shaklidir. Naturalizm va kosmologiyaga yo‘naltirilgan daoistik an‘analari transpersonal tajribalar mavjudligi bilan ajralib turadi. Shu sababli, daosizmni psixotexnikaning marosim amaliyoti, irratsional falsafiy tendensiyalar va Xitoy madaniyatiga xos bo‘lgan doktrinal g‘oyalar majmuasi bilan birlashtirgan sinkretik an‘ana sifatida ko‘rish mumkin. Daosizmning asosiy tushunchalaridan biri dao (haqiqiy yo‘l) - to‘g‘ri mavjudlik modelidir. Daoni bilish bilan butun koinotni bilish mumkin. Buni amalga oshirish uchun siz "yuragingizni bo‘shatishingiz" kerak, ya‘ni tinchlikka erishish, barcha istaklardan voz kechish. Shundan keyin "Ma‘rifat" holatining boshlanishi mumkin:

boshqalarni emas "o'zini anglash"; "doimiylik bilishi"; "kichik narsalarga ham e'tibor berish". Ma'rifatga diniy tajriba, transpersonal tajribalar orqali erishish mumkin. Daoizm falsafasining maqsadi shaxsni zararli sivilizatsiyadan tabiiylikka qaytarishdir, bu ikki tamoyil - in va yang uyg'unligiga mos keladi. Daoizmda ongning to'plangan energiyasi bo'shliqqa aylanganda rivojlanishning eng yuqori bosqichi g'oyasi mavjud. Daoizm falsafasida shaxs tanasining o'limidan keyin ham mavjud bo'ladigan ruhiy embrionni yaratishi kerak degan tushuncha paydo bo'ladi. Jismoniy o'limdan so'ng, embrion nurli dunyoga ko'tariladi va abadiy alohida substansional holatda mavjud bo'ladi. Daoizm psixotexnikasidagi Dao obrazi ayollik, onalik tamoyili sifatida talqin etiladi. Daoning ikki jihati shakllanadi - eng ichki bachadon va hamma narsaning onahamshirasi sifatida. Bu tushuncha "Dao de szing" ("Ezgulikka yo'l kitobi")da shunday izohlangan: "Dunyodagi hamma narsa borlikdan, borliq esa yo'qlikdan kelib chiqadi". Chaqaloq hayotiylik bilan to'ldirilgan mukammal donishmand tasviri bo'lib chiqadi, ya'ni Dao hayot manbai sifatida.

Dao bu - borliq va yo'qlik. Daochilarning maqsadi Dao bilan birlashishdir. Ko'rinib turibdiki, daosizm shaxsiy tajribaga asoslanadi va rivojlangan ijtimoiy ta'limotni shakllantirmagan. Dao ta'limoti mangu hayotga erishish istagi bilan bog'liq. Daosizmga ko'ra, shaxs tanasi-mikrokosmos hayotiy energiyaga to'la mustaqil shakllanishga aylanganda, shuningdek, shaxs makrokosmosga o'xshab qolganda (Dao bilan qayta birlashganda) mangu hayotga erishadi. Dao makro va mikrokosmosning barcha darajalarida mavjud, shuning uchun daoistik matnlarda kosmogenez jarayoni, embrionning yetukligi va daoistik psixotexnika (mukammallik amaliyoti) o'rtasidagi izomorfizm tavsifi mavjud. Bundan tashqari, u Dao bilan birlikka erishish uchun vaqt va makon chegarasidan tashqariga

chiqishi kerak, bu esa tugʻilish yoki oʻlim bilan tavsiflanmaydi, chunki Dao na mavjud va na mavjud emas. Daosizmdagi ong (shen) voqelikning empirik darajasidan borliqning ontologik fundamental prinsipi - Daoga oʻtadi.

Hind maʼnaviy madaniyatining asosiy kategoriyalari. Buddizm va hinduizm (brahmanizm) sof tajriba dinlarining eng yaxshi namunasi. Hind psixotexnikasi ongning eng chuqur transpersonal holatlariga qaratilgan. Hind anʼanalarining oʻziga xos xususiyatlari subʼektivizm, intuitivizm, ichki dunyo haqida fikr yuritishdir. Mashhur faylasuf va jamoat arbobi S.Radxakrishnanning fikricha, "Hindistonning butun madaniyatida iz qoldirgan va uning tafakkur yoʻnalishini belgilab bergan hind ruhining ustuvor xususiyati spiritizmga moyillikdir. Maʼnaviy tajriba Hindistonning boy madaniy tarixining asosidir. Bu tasavvufdir, lekin ular har qanday tasavvufiy kuchning taʼsiriga murojaat qilgani uchun emas, balki ular shaxs tabiatining intizomini targʻib qilib, maʼnaviyatni roʻyobga chiqarishga olib borgani uchundir" (Hind falsafasi, 1956).

M.Veberning fikricha, hinduizm va buddizm «dunyodan qochish» dinlari boʻlib, ular ijtimoiy masalalarga kuchli qiziqish mavjud emasligi bilan ajralib turadi. Hind falsafasining asosiy gʻoyasi - azob-uqubatlardan qanday qutulish, najotga qanday erishishdir. Ushbu muammoni hal qilishga urinishlar nafaqat hind falsafasining olti darshanini, balki rivojlangan psixotexnika tizimi - yoga ham shakllanishiga olib keldi. Yoga deganda ongning transpersonal holatlariga (moksha, nirvana) erishish uchun vositalar toʻplami, shuningdek, qadimgi falsafa maktablaridan birini tushunish mumkin. Yoga ozodlik yoʻlidir va yogik tajriba bilimning asosiy manbalaridan biridir. Buddist psixotexnikasining markazida Siddhartha Gautama tajribasi yotadi. Budda Shakyamunining uygʻonish tajribasi buddizm

ta'limotining asosini tashkil etdi. Buddizmda uyg'onishni (Buddalikka erishish) har qanday shaxs (ijtimoiy mavqeidan, millatidan qat'iy nazar) amalga oshirishi mumkinligini tushunish muhimdir. Hinduizmda psixotexnika Vedaning muqaddas kanoniga e'tibor qaratish uchun mo'ljallangan, unda haqiqiy bilim va donolik mavjud.

Hindistonning diniy va falsafiy ta'limotlari doktrinal (ta'limot), falsafiy (spekulyativ) va psixotexnik (yogik) darajalarni o'z ichiga oladi. Hindistonda falsafa psixologik masalalar bilan chambarchas bog'liq. S.Radxakrishnan "Hind falsafasi" asarida Upanishadlar davrida qadimgi hind diniy-falsafiy an'analarida psixologiya muammolari muhokama qilinganligiga e'tiborni qaratadi.

Hind ma'naviy madaniyatining asosiy toifalari karma, samsara, atmana, moksha, nirvana tushunchalarini o'z ichiga oladi. Shuni tushunish kerakki, hind ta'limotining eng oliy diniy qadriyati ozodlikka erishishdir, ammo ozodlikning mohiyati va usullari turlicha talqin qilinadi. Advaita-Vedantada atmana (individual Men) va Brahmanning kimligini boshdan kechirishga ustuvorlik beriladi; Sankhya an'anasida - ruh va materiyaning ajralishi (purusha va prakriti). Biroq, bu har doim yogik amaliyot jarayonida psixikani qayta qurish bo'ladi. Biroq, bu har doim yogik amaliyot jarayonida psixikani qayta qurish bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, yuqorida sanab o'tilgan tushunchalar (karma, atman, moksha va boshqalar) aktuallashtiriladi. Ko'pgina tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, psixotexnika nafaqat hind dinlarining, balki Hindistonning butun ma'naviy madaniyatining o'zagi, muhim markazidir.

Demak, diniy-falsafiy tizim shakllanishining dastlabki bosqichida - Upanishadlar bosqichida atman, brahman, ozodlik haqidagi bahslar ratsional nutqning natijasi emas, balki tirik diniy tajribaning ifodasidir. O'zining "men" ining ilohiy tamoyil

bilan ("tat tvamasi" - siz o'sha) kosmik birligini boshdan kechirgan usta transpersonal tajriba, psixotexnika bilan boshqariladi. Hindu psixotexnikasining eng yuqori cho'qqilari orasida Patanjali sakkizta yoga, Jnana yoga, Bhakti yoga, shuningdek, tantrik yoga turlari mavjud.

Patanjali yoga sakkizta ketma-ket takomillashtirish bosqichni (yama, niyama, asana, pranayama, pratyahara, dharana, dhyana, samadhi) o'z ichiga olganligi sababli sakkizlik deb ataladi. Patanjali yogani ong faoliyatining to'xtashi (chittavrittinirodha) sifatida belgilaydi: empirik ong shakllarining ochilishini to'xtatish. Ong materiyadan, binobarin, azob-uqubatlardan xalos bo'ladi.

Jnana yoga - bu tafakkur yogasidir. Biroq, bilim intellektual tarzda emas, balki intuitiv tushuncha sifatida talqin qilinadi. Atman-Brahman yagona voqelik deb hisoblanadi va ob'ektlarning ko'pligi johillik holatidagi ongning illyuziyasidir (avidya). Bu Shankaraning "Advaita Vedanta" asarining asosiy g'oyalaridan biridir. Atman-Brahmanning kimligini bilish nafaqat jaholatni yo'q qiladi, balki ongni ham yo'q qiladi, chunki ong ikkilikni nazarda tutadi. Shu ma'noda, atman-Brahman ob'ektsiz bilish, ob'ektsizlik, bilishning har qanday imkoniyatining mutlaq shaklidir.

Bhakti yoga - bu Xudoga sodiqlik yogasidir. U Bhagavad Gita ("Yaratguvchining qo'shig'i") bilan bog'liq bo'lib, unda bhakti "bilim, sirning o'zidan ko'ra maxfiyroq" deb hisoblanadi. Xudoga bo'lgan sevgi va sadoqat jnanani rad etishni, Xudoni bilishni anglatmaydi. Ushbu yoga an'anasi bilan bog'liq matnlarda aytilishicha, bhakti oxir-oqibat ikkilamchilikka olib keladi, chunki sevgi chegaralar va to'siqlardan oshib ketadi. Ushbu turdagi yoga Madhvaning Dvaita Vedantasi va Ramanujaning Vishishta Vedantasi (cheklangan ikkilamchi) bilan bog'liq. Bhakti yoga ta'limoti ruh va mutlaqning turli

munosabatlarini (bola va ota, bola va ona, ikki sevishgan munosabatlari) o'z ichiga oladi. Bhakti yoga uchun Xudoni shaxsiylashtirilgan absolyut sifatida idrok etish muhimdir.

Hindistondagi tantrik yoga shakti (ijodiy kuch, Xudoning energiyasi) tushunchasiga asoslanadi. Tantrik yoga shiavizmga qaratilgan. Shiva dunyoning yaratuvchisi va vayron qiluvchisidir, lekin ruh bo'lgani uchun u passivdir. Shuning uchun u prakriti (materiya) ijodiy faoliyatiga muhtoj. Shiva shaxsda mavjud, chunki shaxs tanasi (mikrokosmos) makrokosmosga izomorfdir. Tantrik yoga nazariyasi shaktini umurtqa pog'onasida "uxlab yotgan" energiyaning maxsus turi bilan aniqlaydi (ilon kabi, u o'ralgan). Shu munosabat bilan tantrik yogada chakralar (energiya konsentratsiyasi joylari) tushunchasi shakllanadi. Yogik amaliyot jarayonida yoga chakralarni faollashtiradi, ularni passiv holatdan faol holatga o'tkazadi. Energiyaning ko'tarilishi (kundalini) shakti va Shiva mikrokosmosi darajasida birlikni, ya'ni jaholatni to'xtatishni anglatadi.

Buddizm yogik tajribaning qiymatini shunday (Vedalar hokimiyatidan tashqarida) deb tan oldi. Buddist ta'limoti "to'rtta oliyjanob haqiqat" ga asoslanadi: dukkha, trishna, nirvana, aryamarga. Ikkinchisi sakkiz bosqichni o'z ichiga olgan "ezgu yo'l" degan ma'noni anglatadi. Azob (dukkha) buddizmda zavqlanishga qarshi emas: zavqlanish azob-uqubatlarga kiradi. Shuning uchun azob-uqubatlardan hayotdan tubdan norozilikdir. Sakkiz bosqich uch bosqichga bo'linadi: donolik (prajna), sila (axloq) va konsentratsiya (samadhi). Samadhi bosqichida ong faoliyati va nirvanani egallash to'liq to'xtaydi.

Buddizm an-atmavadani - abadiy ruhning yo'qligi haqidagi ta'limotni e'lon qiladi. Oxir oqibat, buddizmning fidoyilik konsepsiyasini Upanishadlarning formulasi bilan solishtirish mumkin: "Atman - Brahman". Buddizm chuqur metafizik

tushunchalarni yaratmagan. Biroq, u psixologik, chunki u ongni o'zgartirishga, o'ziga va dunyoga boshqacha qarashni shakllantirishga qaratilgan. Buddistlar nazarida dunyo psixokosmosdir, ya'ni mavzu tomonidan boshdan kechirilgan dunyo; dunyo aqliy tajribaning bir jihati sifatida. Buddizm ongni joylashtirishning uchta darajasini belgilaydi: istaklar dunyosi, shakllar dunyosi (samoviylar darajasi) va shaklsizlar dunyosi (yogilar ongini joylashtirish darajasi). Shaklsizlar dunyosi eng sof shakldagi ong olamidir.

Buddist yogik amaliyot tafakkur usullarini samadha va vipassanaga ajratadi. Samadha - ongning bezovtalanishini "to'xtatib turish", "to'xtatish". Vipassana - bu o'z "men" illyuziyasidan xalos bo'lgan analitik tafakkur. Buddist meditatsiyasining tuzilishida sakkizta dhyana (tafakkur) mavjud bo'lib, bu ochiladigan ong darajalarini anglatadi. Tafakkurning eng yuqori darajalarida ong makon chegarasidan tashqariga chiqib, "hech narsaning yo'qligi" doirasiga yetib boradi, oxirgi daraja empirik ong uchun shunchalik transsendentki, uni ta'riflab bo'lmaydi. Buddizm an'analarida psixotexnika ikki turdagi ideal shaxs g'oyasi bilan bog'liq - arhat (Hinayana) va bodxisattva (Mahayana) psixotexnikaning jamoaviy va individual jihatlari sifatida. Budda ta'limotining talqini bilan Mahayana buddizmi va Hinayana buddizmi o'rtasidagi farq shu bilan bog'liq. Hinayanada Budda haqiqatni anglab yetgan va nirvanaga erishgan dunyoviy odamdir. Mahayanada Budda metafizik shaxs bo'lib, u dharma tanasiga (dharmakaya), shakllar va shaklsizlar dunyosida olingan baxt tanasiga (sambhogakaya) va jismoniy tanaga (nirmanakaya) ega. Budda istaklar dunyosida mujassamlikka erishadi.

Buddistlar tafakkur holatini bir nechta atamalar yordamida ifodalaydilar: dhyana, samadhi, vipassana, yoga, bhavana. Dhyana ob'ekt haqida diqqat bilan o'ylashni anglatadi. Bu atama

ma'lum darajadagi diqqatni ham anglatadi. Psixotexnika amaliyotini "dhyana" orqali ham tushunishingiz mumkin. Aynan shu ma'noda "dhyana" samadxi (xotirjamlik) va vipassana (narsalar tabiatiga kirib borish) holatini o'z ichiga oladi. Agar "samadhi" (diqqat) atamasi mustaqil tushuncha sifatida qaralsa, u jarayonni emas, balki psixotexnika natijasini anglatishi mumkin. Eng keng tarqalganlaridan biri bu "bhavana" (mavjudlik, amaliyot) atamasining semantik sohasidir. Bu atama buddizmdagi psixotexnikaning barcha turlariga taalluqlidir: psixotexnikaning har qanday shakli, agar u uyg'onish va ozodlikka erishishga hissa qo'shsa, bhavana deb nomlanishi mumkin.

Mahayana buddizmida tathagatagarbha (miloddan avvalgi I ming yillik o'rtalari) nazariyasi. Bu atama "shunday kelishketish" degan ma'noni anglatadi va Buddaning taxalluslaridan biri hisoblanadi. "Garbha" - bu ko'p ma'noli atama. E.A.Torchinov uni, birinchidan, "embrion", "tug'ruqqacha bo'lgan davr", shuningdek, "bachadon", "ko'krak", ikkinchidan, dharm atamasining sinonimi ya'ni shaxs mutlaq tanasining sinonimi sifatida talqin qilish mumkin, deb hisoblaydi. Garbha atamasining "embrion", "embrion" deb talqin qilinishi buddistlarning "Buddalik" (Budda tabiati) har qanday tirik mavjudotda ekanligi haqidagi g'oyasi bilan bog'liq. Shunday qilib, har kim xohlasa, najot yo'lga kirishi mumkin. Bu atamaning dharmakayaga yaqin bo'lgan ikkinchi ma'nosi samsaradagi mavjudlikni belgilovchi hamma narsani qamrab oluvchi ongda uyg'onmagan jihatning mavjudligini bildiradi. Mutlaq ong bo'sh, atributlardan mahrum bo'lib tuyulishi mumkin, ammo bu faqat oddiy ongga tegishli. Haqiqatda mutlaq ong ko'p sifatlarga (gunalar) ega. Tathagatagarbhaning eng muhim fazilatleri - bu abadiylik, baxt va haqiqiy o'zlik. Tathagatagarbha nazariyasi buddizmga ontologik masalalarni

kiritadi, chunki tathagatagarbhaga o'ziga xos substansiya sifatida qaralganda, u ekzistensiallik bilan ta'minlanadi. Natijada buddist psixologiyasi ontologik o'lchovga ega bo'ladi.

Shubhasiz, buddizmning asosiy maqsadi haqiqatni to'g'ridan-to'g'ri, shaxsiy tushunishga olib borishdir. Buddizm tajribaga ustunlik beradi. Shunday qilib, buddizm tahminlaridan biri - dzen buddizmida psixologik o'sishni anglatuvchi rivojlanish bosqichlari metaforik tarzda ifodalanganidir: buqani qo'lga olish bosqichlari kabi. "Buqa" – Budda tabiatining ramzi bo'lib, Buqaning qo'lga olinishi bilan bog'liq voqealar ruhiy izlanish va rivojlanishni anglatadi.

Buddist ta'limotida hissiyotlarni boshqarish muhim o'rin tutadi. Bu an'anaga ko'ra ideal holat rahm-shafqatdir. Uni barcha emotsiyalarni yengib o'tish, olam bilan birlik hissi sifatida ko'rish mumkin.

Buddizmning qiziqarli jihatlaridan biri shundaki, u dialektika tuyg'usini uyg'otadi, "Men Buddaman" va "Men Budda emasman" o'rtasidagi chegaralarni ko'rishga chaqiradi. Buddist tafakkur psixologiyasining turli sohalariga katta ta'sir ko'rsatdi. Psixoanaliz va meditatsiya usullari muvaffaqiyatli o'zaro ta'sir qilishi mumkinligiga ishoniladi. E. Frommning fikricha, Dzen va psixoanalizning maqsadlari bir xil. Ular "men"ni idrok etishga, xayollardan xalos bo'lishga, haqiqiy voqelikni bilishga qaratilgan.

Ibrohimiy dinlarda vahiy va psixotexnika masalasini ko'rib chiqamiz. Iudaizm, nasroniylik va islom dogmatik dinlar, vahiy dinlari turiga kiradi. Ko'pincha ular "Injil" dinlari sifatida tasniflanadi, chunki ularning ta'limotlarining kelib chiqishi vahiy matnlarida - Injilda topilgan. Vahiy shaxs va Xudo o'rtasidagi protsessual ochiq muloqot sifatida qaraladi. Ammo bunday "muloqot" uchun "maxsus" shart-sharoitlar yaratilishi kerak: vahiy Xudo tomonidan yuborilishi kerak va odamlar (uni

idrok etish uchun) Xudo bilan muloqot qilishning diniy tajribasiga ega bo'lishlari kerak. Bunday tajriba dogmatik dinlarning asosini tashkil qiladi. Bu Muso, Iso Masih, Muhammad(s.a.v.)ning tajribasida ko'rinadi. Chuqur diniy tajriba tashuvchilar nafaqat dinlarning asoschilaridir. Muqaddas kitoblarda o'z aksini topgan uzoq tarixda payg'ambarlar tajribasi, avliyolarning vahiylari mavjud.

Ammo din asoschilarining muqaddas matnda qayd etilgan tajribasi asosiy paradigma sifatida qabul qilinadi. Vaqt o'tishi bilan din asoschilari vahiylarining jonli tajribasi dogmatik qoidalar shaklida shakllanadi, ular asosida dogmatika, aqidalar, e'tiqod (aqidaning asosiy dogmalarining ekspozitsiyasi) shakllanadi. Xristianlikda dogmatizatsiya darajasi boshqa dogmatik dinlarga qaraganda yuqori. Xristianlikda eng mayda detallarigacha ishlab chiqilgan asosiy ilohiyot (pravoslavlik) yoki ilohiyot (katoliklik, protestantizm) - Xudo haqidagi ta'limot paydo bo'ldi. Xristianlik uchun vahiy tili unchalik muhim emas edi; Yahudiylar (Quddus) va musulmonlardan (Makka) farqli o'laroq, "muqaddas yerga" bunday qattiq bog'liqlik yo'q edi. Xristianlik Yahudiyada paydo bo'ldi, lekin u har qanday xalq orasida tarqaldi, lekin yahudiylar orasida emas; havoriylar oromiy tilida gaplashdilar, ammo Yangi Ahd qonunining matnlari yunon tilida (Koyne) mavjud. Xristianlar uchun asosiy narsa bu ta'limot, dogmatika.

Bunga qaramay, bu dinlar uchun diniy tajriba muhim ahamiyatga ega. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, Ibrohimiy dinlarning psixotexnik tajribasi mutlaq shaxs sifatida Xudo bilan muloqotga qaratilgan mistik qiyofaga ega bo'ladi. Sof tajriba dinlarida transpersonal tajriba muhim ahamiyatga ega, bu esa dogmatik dinlarda unchalik zarur emas. Dogmatik dinlarda najot mezoni solihlik, imon, muqaddaslikdir. Biroq, "muqaddaslik" ga ega bo'lish ongning chuqur o'zgarishi natijasi emas, balki

zohidlik, imon nomidan azob chekish va hokazolar natijasi bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, bu an'analarda muqaddaslik tajribasi har doim ham so'zsiz qabul qilinmadi: ko'plab azizlar bid'atchi deb e'lon qilindi va o'limga hukm qilindi. Tasavvuf tadqiqotchisi G. fon Grunebaum yozganidek, tasavvuf erkin fikrlash va savollar zonasidir.

Dogmatik dinlar qarama-qarshilikning mavjudligi bilan tavsiflanadi: "ratsional teologiya" va "mistik tajriba" (ratsionalizm/irratsionalizm). Bunday qarama-qarshilik Uzoq Sharqning diniy an'analariida paydo bo'lmagan. Yaqin Sharqda Tertullianning formulasi mashhur bo'ldi: Afina yoki Quddus; Akademiya yoki cherkov, bu yerda ratsional falsafa va irratsional (o'ta aqlli) qarashlar qarama-qarshi edi.

Shunga qaramay, dogmatik dinlar ezoterik an'analardan xoli qolmadi. Ularda irratsional an'analari shakllangan. Yahudiylikda bu Kabbala, nasroniylikda katolik tasavvuf, pravoslavlikda GESixizm, islomda so'fiylik.

Kabbala o'rta asrlarda (XII-XIII asrlarda) paydo bo'lgan, o'sha paytda Kabbalistik matnlar - "Zohar" va boshqalar yozila boshlagan edi. Kabbalistlar o'zlarining ta'limotlarini haqiqiy iudaizm va Tavrotning haqiqiy mazmuni deb bilishadi. Kabbalistik an'analarda nazariy va amaliy jihatlar mavjud. Amaliy Kabbala - Injilda kodlangan ilohiy hayot sirlarini tushunishga qaratilgan psixopraktikaning usullari va vositalari to'plami. Qiyosiy tahlilda Kabbaladagi tafakkur usullari buddizm va hinduizmdagi Mantrayana tantrik yo'li o'rtasidagi o'xshashliklarni topishi mumkin. G. Sholem III asrdagi Kabbalist Ibrohim Abulafiya meditatsion usullarini "Yahudiy yoga"si deb atadi.

Xristianlik o'z rivojlanishida yahudiylarning dunyoqarashi g'oyalari ta'sirini ham, qadimgi dunyo idealistik falsafasining ta'sirini ham boshdan kechirdi. Isoning xushxabarining mohiyati

ruhning erkinligiga va farziylarning dogmalaridan yuqoriga ko'tarilgan diniy tajribadir. Yaratguvchining hukmronligi bu olamdan emas, balki Ruh va Haqiqatning ulug'ligi deb tushunilgan. Ilk nasroniylik an'analarida transpersonal tajriba motivlari juda keng tarqalgan. Eng mashhur misol bu Havoriy Pavlusning Maktublari bo'lib, unda Pavlusning ekstazi tavsifi va diniy tajribaning ilk nasroniy jamoalari hayotidagi ahamiyati ko'rsatilgan. Biroq, bu davrda xristianlikda tizimli va normativ psixotexnika paydo bo'lmagan edi. "Ma'naviy ish" amaliyoti IV asrda paydo bo'lgan monastirizmga xos edi.

Umuman olganda, xristian psixotexnikasiga gnostitsizm, platonizm, neoplatonizm (Yakka Yaratguvchi haqidagi ta'limot va birlikka yo'l sifatida ekstaz nazariyasi) ta'sir ko'rsatgan. Xristianlik doirasida neoplatonik g'oyalarning o'zlashtirilishi natijasi apofatik ilohiyot bo'ldi. Apofatik (salbiy) ilohiyotning rivojlanishi PseudoDionysius Areopagit nomi bilan bog'liq edi. Uning matnlari Sharqiy xristian ilohiyotining o'ziga xos xususiyatlarini va tasavvuf an'alarini belgilab berdi.

Sharqiy nasroniylik an'analarida Vizantiya isixazmi kabi hodisa ham shakllangan. "Isixiya" tinchlik, sukunat degan ma'noni anglatadi. Bu Xudoni bilish va ilohiylashtirishga qaratilgan asketik monastir amaliyoti tizimi. Pontiyalik Yevagriy, misrlik Makarius (IV asr), Grigoriy Palama (XIV asr) isixazmning taniqli vakillari hisoblanadi. Ilohiylashtirish yo'li bir necha bosqichlarni o'z ichiga olgan: tozalash (katarsis), ma'rifat (fotismos), maqsadga erishish (teleyoz).

Isixazmda ikkita oqim paydo bo'ldi: tafakkur (Pseudodionysius) va asketik (Misrlik Makarius, Simeon Yangi ilohiyotchi). Amaliyotning ikkala shakli ham barcha kognitiv chegaralarni va Xudoning intuitivligini, shuningdek, birlikning hissiy tajribasini yengish deb tushunilgan ekstaz bilan yakunlandi. Qaysidir ma'noda, bu tajriba hind an'alaridagi

samadxi tajribasiga, bhakti yoga tajribasiga o'xshaydi. Isixia tajribasi o'zgargan onga erishishni va ilohiy absolyut bilan birlik tajribasini nazarda tutgan. P.Mininning fikricha, isixazm dastlabki asketlarning astsetik amaliyotini psixotexnikaning izchil tizimiga aylantirgan.

G'arbiy nasroniylik an'alarining mistikligi Sharq an'alaridan farq qiladi, chunki cherkovning qutqaruvchi roli haqidagi dogma individual diniy tajriba doirasini sezilarli darajada toraytirdi. G'arb an'analari mistiklarga shubha bilan qaragan, ularning ruhiy tajribasini cherkovdan tashqari va noodatiy kontekstda ko'rib chiqqan. Pravoslav mistikasi uchun juda muhim bo'lgan ilohiylashtirishga erishish g'oyasi katolik ilohiyotida rasmiylashtirilmagan. Farq shundaki, Sharqiy nasroniylik an'alarida nafaqat monastirlik instituti keng tarqalgan, balki mutlaqlik bilan mistik muloqot qilish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish uchun yolg'izlikni o'z ichiga olgan germitizm amal qilgan. Shuningdek, G'arbda XII-XIV asrlarda ratsional falsafa - sxolastika rivojlandi. Formal-mantiqiy muammolarga qiziqish, qat'iy belgilangan fikrlash "me'yorlari"ga yo'naltirilganlik sxolastikaning hayotdan ajralgan, mavhum mulohazaga asoslangan, tajriba bilan tasdiqlanmagan g'oyalarga e'tibor qarata boshlaganiga olib keldi.

Shunga qaramay, u yerda katolik mistikasidagi tafakkur-agnostik va emotsional tendensiyalar shakllangan (Ignatiy Loyola, Tereza Avilskaya). Birinchi yo'nalish vakillari mistik amaliyotda shahvoniy tasvirlardan foydalanish va xunuk tafakkur bilan ajralib turardi. Erotik rangga ega mistika Avilalik Avliyo Terezaga xos edi. Shu bilan birga, Frensis Assizining mistik tajribasi hissiy yuksalishdan mahrum edi. Noodatiy (rasmiy cherkov tomonidan tan olinmagan) an'ana katolik an'alarida ham paydo bo'ladi (Meister Ekxart, XIV asr).

Psixotexnika amaliyotini tizimlashtirishga urinishlar Iezuitlarning monastir ordeni asoschisi Ignatius Loyola (XVI asr) faoliyati bilan bog'liq. Barcha mistik olimlar ilohiy sirlarni diniy aqidalarni o'rganish orqali emas, balki ibodat bilan tafakkur tajribasida yanada chuqurroq va to'liqroq anglay olishlari haqida bir ovozdan fikr bildirganlar.

Xristianlik an'analarida ruhiy holatlar haqida fikr shakllangan: ehtiros holati, jozibasi, muborak holatlari. Xristianlik tana, aqliy va ruhiy ehtiroslarni ajratib turadi. Xristianlik faqat gunohkor nafislik holatlari haqida o'ylamasdan, ruhiy jihatdan nafis holatlarni (tavba, kamtarlik, befarqlik) ajratib turadi. Mehr-shafqatli holatlar orqali g'ayritabiiy ruhiy haqiqat - Xudo o'zini namoyon qiladi. Shuning uchun tasavvufiy tafakkur quvonch, tinchlik, dam olish ruhiy holatlari bilan bir xil emas; aksincha, ular boshqa dunyoning vahiylaridir. Xristianlikda fazilatlar to'g'risidagi ta'limot ham shakllangan, chunki ezgu hayot Xudoga olib boradi - bu ilohiy mukammallikka taqlid qilish (yo'qolgan xudoga o'xshashlikning qaytishi). Fazilatlarga bo'ysunmaslik, iffatlilik, o'zini tutmaslik, muloyimlik, muhabbat va boshqalar kiradi.

Tasavvuf psixotexnikasi haqida yozamiz. Tasavvuf islom an'analari doirasida shakllangan bo'lib, u ham diniy vahiy asoschining tajribasiga asoslanadi. Islomda Muhammad(s.a.v.)ning diniy tajribasi noyob va shuning uchun betakror deb hisoblanadi. Shunga ko'ra, Muhammad (s.a.v.)ning risolatini davom ettira oladigan boshqa payg'ambarlar bo'lishi mumkin emas. Biroq, dindorning Xudo bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish tajribasi diniy an'ana tomonidan rad etilishi mumkin emas. Aynan shu munosabat so'fiylik psixotexnikasining shakllanishi shartiga aylandi.

Katta ehtimol bilan, "so'fiy" atamasi arabcha "suf" (jun) so'zidan dan kelib chiqqan, chunki jun to'n sargardon zohidlar

uchun keng tarqalgan kiyim turi edi. Tasavvufning kelib chiqishi III asrga borib taqaladi, lekin u aynan VIII-IX asrlarda obro‘ga ega an’anaga aylandi. So‘fiylik an’analarining zamirida diniy kechinmalar yotadi: Xudoga cheksiz muhabbat tuyg‘usi, Xudo bilan muloqotga intilish, U bilan birlikni anglash va boshdan kechirish istagi. Ko‘pgina so‘fiylar (al-Halloj va boshqalar) Alloh bilan jiddiy birlikda, insoniy g‘ururda va ilohiy maqomni egallashda ayblanib, azob chekdilar. Biroq, X-XI asrlarga kelib, so‘fiylik g‘oyalari tizimlashtiriladi. Shunday qilib, yo‘l ta’limoti - bu yo‘ldagi "davlatlar" va "bekatlar" haqida tariqat paydo bo‘ladi. So‘fiylik ta’limotining taniqli olimlaridan biri fors tasavvufchisi va ilohiyotchisi al-G‘azzoliy (1058-1111) edi. U aql bilan qurilgan e’tiqod hayotiy ahamiyatga ega emasligiga ishonadi va shuning uchun diniy tajriba juda muhim degan fikrga keldi. Al-G‘azzoliy Islomda shaxsiy rivojlanish elementlarini va shaxsiy tajribalarni tikladi. Uning G‘arbda tarqalgan g‘oyalari Fransisk Assiziy, Foma Akvinskiyga ta’sir ko‘rsatdi.

Mashhur so‘fiy al-Arabiy o‘z qarashlarini “Tasavvuf ensiklopediyasi” deb nomlangan “Makka vahiyolari” kitobida bayon qiladi. Tasavvuf terminologiyasi nihoyat X-XIII asrlarda shakllanadi.

So‘fiylik yo‘li uch bosqichni o‘z ichiga oladi: shariat (tashqi qonun-qoidalar, tartib-qoidalariga rioya qilish; ekzoterik qonun), tariqat (so‘fiylik amaliyoti; tasavvuf yo‘li), haqiqat (haqiqatni bilish, diniy tajriba). Tasavvufda “maqomlar” (maqomot) va “holatlar” (ahvol) ham ajratiladi. “Maqomlar” so‘fiylar erishgan diniy tajriba (tavba, xudodan qo‘rqish, tiyilish va h.k.), “holatlar” esa Xudo tomonidan yuborilgan diniy tajribalar (masalan, o‘zini tuta bilish, yaqinlik, muhabbat va boshqalar)dir.

O‘z mohiyatiga ko‘ra, so‘fiylik asosiy e’tiborni psixologik o‘shishga, shaxs kamoloti bosqichlaridan o‘tishga qaratadi:

dastlabki uygʻonish, sabr va shukronalik, qoʻrquv va umid, fidoyilik va qashshoqlik va hokazo. Bu oʻzgarish motivi bilan bogʻliq. Tasavvufda Xudo bilan muloqotga toʻsiqlar (shaxsiy oʻsish) ham ajralib turadi. Salbiy fazilatlarning manbai pastki "Men" (magʻrurlik, ochkoʻzlik, ikkiyuzlamachilik) hisoblanadi.

Psixotexnikaning jamoaviy shakllari: zikr va samo. Zikr "yodga solish" maʼnosini bildiradi. Bu soʻfiylarning ruhiy amaliyoti boʻlib, moʻminni doimo Xudo haqida tafakkur qilishga undaydi. Zikr qalb, til va tana orqali qilinadi. Bu Xudoni butun qalbingiz bilan eslash demakdir; Allohning goʻzal ismlarini talaffuz qilish (Alloh 99 ta goʻzal ism bilan nopok dunyodan yashirin deb ishoniladi); badan orqali zikr esa ritmik harakatlar, raqsni bildiradi. Soʻfiylar zikrni islom dinining "ustun"i, islom aqidasiining asosi, deb hisoblaydilar; tasavvufiy yoʻl xabari tayanadigan ustun. Samo - bu "baxtli" tinglashlar, ibodat uchrashuvlari, shu jumladan mistik matnlarni oʻqish, sheʼrlar, ibodatlar, musiqa asboblarini chalish. Samo moʻminning ruhiy yuksalish yoʻlidagi sirli sayohatini anglatadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Din evolyusiyasining ilk bosqichlarida eʼtiqodning psixologik mazmunini tushuntirib bering.
2. Sharq dinlarining qanday psixologik xususiyatlari mavjud?
3. Din psixologiyasi tarmoqlararo fan sohasi sifatida qanday tushuntiriladi?
4. Din psixologiyasining fan tarmogʻi sifatida qanday shakllanish tarixiga ega?

4-MAVZU. ISLOM TA'LIMOTINING PSIXOLOGIK MASALALARI

Reja:

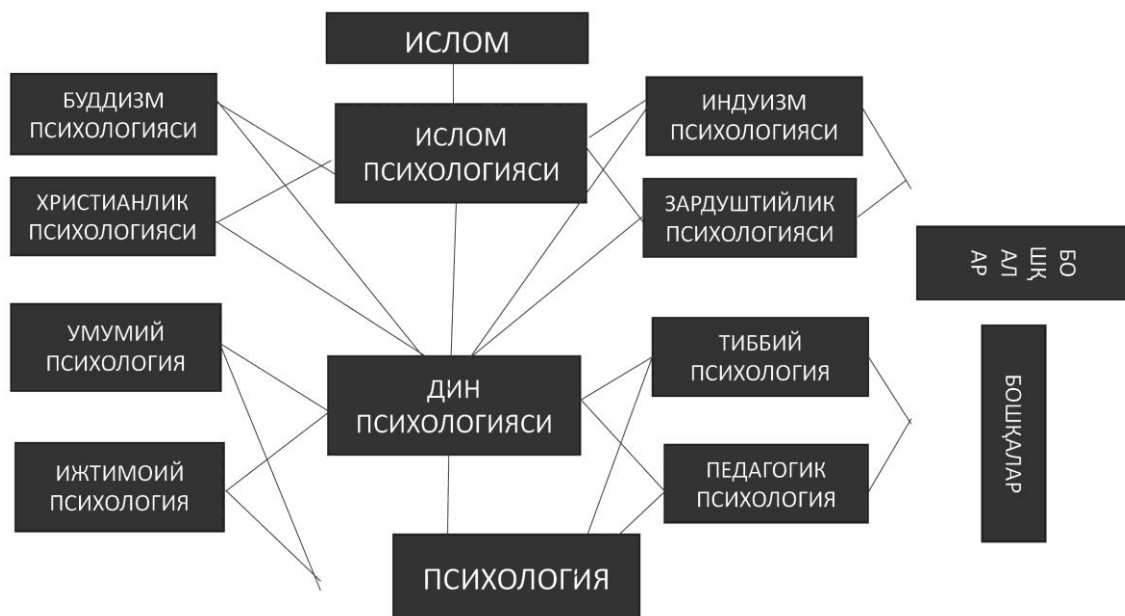
- 1. Islom psixologiyasi fan sifatida.*
- 2. Islom psixologiyasi taraqqiyotida islom dini mutafakkirlarining roli.*
- 3. Islom psixologiyasining zamonaviy olimlar tomonidan rivojlantirilishi.*
- 4. Islom va din bilimlari integratsiyasi: mohiyati va bosqichlari.*

Tayanch tushunchalar: *Islom, psixologiya, Islom psixologiyasi, unsurlar, diniy ong, diniy kult, tavsif, diniy jamoa.*

Tarixdan ma'lumki, Payg'ambarimiz alayhissalom davrlarida birorta ham islomiy ilmlar paydo bo'lmagan edi. Chunki bunga hojat ham yo'q edi. Barcha masalalar uning tomonidan o'z yechimini topar edi. U kishi olamdan o'tganlaridan so'ng islomiy ilmlarning paydo bo'lishiga zarurat paydo bo'ldi. Bu ilmlar islomda tug'ilgan turli tuman masalalarni hal etishga xizmat qilishi zarur edi. Fiqh, aqoid, botiniy fiqh, hadis, tafsir singari ko'plab islomiy fanlar paydo bo'ldi va rivojlana bordi.

Ikkinchi tomondan psixologiya fanlari ham rivojlandi, jumladan din psixologiyasi ham o'zining ob'ekti va predmetiga ega bo'ldi, psixolog olimlar tomonidan rivojlantirildi. Din psixologiyasida har bir jahon dinining psixologiyasi tadqiq qilindi va ular ham alohida fan sifatida rivojlana boshladi. Bularga quyidagilar kiradi: Buddizm psixologiyasi, Xristianlik psixologiyasi, Iudaizm psixologiyasi, Zardushtiylik psixologiyasi va h.k. Shular qatorida "Islom psixologiyasi"

degan fan ham shakllana bordi. Bugungi kunda Islom psixologiyasi ko‘plab davlatlardagi oliy ta‘lim muassasalarida alohida fan sifatida o‘tilmoqda.

1-rasm. Islom psixologiyasining psixologik fanlar tizimida tutgan o‘rni.

Islom psixologiyasi fani taraqqiyoti bosqichlari masalasiga kelsak, bu ancha murakkab masala hisoblanadi. Unki mazkur masalada hali birorta ham jiddiy fikr bildirilmagan. Islom psixologiyasi fan sifatida shakllanmagan bo‘lsada, aslida dinshunoslik ilmi zamirida ming yillar davomida kurtak otdi va obrazli qilib aytganda “o‘zining juftini kutdi”. Bu jarayon to Psixologiya fanining fan sifatida o‘zining tarmoqlariga ega bo‘lgan paytgacha, ya’ni Din psixologiyasi paydo bo‘lishigacha davom etdi. Keyinchalik Islom psixologiyasi Din psixologiyasidan ajralib chiqqach, “nikoh” tezlashdi va bugungi kunga kelib, ularning hamkor hayoti boshlandi. Bu endi islom psixologiyasi yo‘nalishida tadqiqotlar o‘tkazish davri yetib keldi, deganidir.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda biz islom psixologiyasi tarixi bosqichlarini quyidagicha tahlil qilamiz. Islom psixologiyasi fani taraqqiyotini uchta bosqichga bo'lish mumkin:

1) islom psixologiyasining dinshunoslik zamirida rivojlanishi bosqichi;

2) islom psixologiyasining din psixologiyasi zamirida rivojlanishi bosqichi;

3) islom psixologiyasining mustaqil rivojlanishi bosqichi.

1) Islomning psixologik masalalari tasavvuf paydo bo'lishi bilanoq yuzaga chiqa boshladi. Tasavvuf ahlining shaxsiga xos bo'lgan sifatlari, ularda paydo bo'ladigan ruhoniylar, karomatlarining psixologik asoslari, ruhoniylar sayrda kuzatiladigan ma'naviy maqomlar, insonning o'z nafsiga bilan kechadigan muomalalari, ruhiylar tarbiya va h.k. – bularning bari aslida psixologik masalalar edi. Biroq ularga psixologik tus berilmagani sababli u dinshunoslik zamirida rivojlandi. Bu davr taxminan XX asr boshlarigacha davom etdi (Hakim at-Termiziy, Abu Homid Muhammad G'azzoliy, Ibn al-Arabiy, Shayx Sayyid Abduqodir Giloniy, Abu Zayd al-Balxiy va h.k.).

2) Olimlar tomonidan yuqorida zikr etilgan islomiy masalalarning psixologik masalalar ekanligi e'tirof etila boshlandi va mazkur masalalarni hal etish bo'yicha Din psixologiyasi zamirida tadqiqotlar o'tkazila boshlandi. Bu jarayon Din psixologiyasidan Islom psixologiyasining ajralib chiqishi bilan birgalikda kechdi. Bu davr XX asr boshlaridan XXI asr boshlarigacha davom etdi (V.Bartold, M.T.Stepanyans, A.V.Smirnov, Ye.E.Bertels, Frans Rozental, Dj.Trimingem, Djavad Nurbaxsh, Lil Vilokks, R.Freydjer, D.Feydimen, A.D.Knish, K.Kazanskiy, N.Komilov va h.k.).

3) Bu bosqich islom psixologiyasi masalalari aynan shu fan nomi bilan nomlangan holda tadqiqotlarning o'tkazilishi

bilan xarakterlanadi. Bu davrga kelib psixolog olimlar islom psixologiyasining metodologik va metodik arsenalini yaratish ustida ish boshladilar, bevosita nafs va inson “Men”i o‘rtasidagi aloqalar, qalb bilan aql o‘rtasidagi korrelyatsiyalar, islomning psixoterapevtik salohiyati va h.k.lar bo‘yicha fundamental va amaliy tadqiqotlar o‘tkaza boshladilar. Bu davr XXI asrning boshidan bugungi kungacha davom etib kelmoqda (Xuman Keshavarziy, Rashid Skinner, Sulaymon Derim, O.S.Pavlova, R.I.Sunnatova, E.G‘oziev, M.Xolnazarova, U.Ergashev va h.k.).

Islom psixologiyasi fani rivojining keyingi bosqichi islomning psixologik jihatlariga e‘tiborning kuchayganligi, ilmiy-psixologik tadqiqotlarning ko‘payganligi bilan xarakterlanadi. Chunki islom psixologiyasi islomdagi qator klassik tajribalarni amalga oshirishni yengillashtirishini, islomiy masalalarga chuqurroq kirib borish imkoniyatining kengayishini, ma‘lum tasavvufiy hol va maqomlar mexanizmlarini aniqroq tushuntirib berishligini ta‘minlab beradi. Masalan, nafs (g‘arb tilida aytganda “yego”) bilan olib boriladigan tajribani psixologik tajriba bilan uyg‘unlashtirilsa, nafsni tarbiyalashning samaraliroq usullarini ishlab chiqish imkoniyati kengayadi.

Islom psixologiyasining zamonaviy olimlar tomonidan rivojlantirilishi masalasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, islom psixologiyasida fan sifatida maxsus tadqiqotlar keyingi yillarda, aniqrog‘i islom psixologiyasi taraqqiyotining uchinchi bosqichiga borib taqaladi.

Ochig‘ini aytish lozimki, biz izlanishlarimiz jarayonida islom psixologiyasi fani to‘g‘risida fan sifatida birorta ham qo‘llanmaga duch kelmadik. Mazkur fan bo‘yicha asosiy psixologik masalalar alohida tadqiqotlar darajasida amalga oshirilgan. Biz quyida shulardan ayrimlariga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

Taniqli g‘arb psixologlardan R.Freydjer va D.Feydimenlar o‘zlarining “Bolshaya kniga psixologii. Teorii, uprajneniya, eksperimenty” kitobining “Yoga va hind an’analari”, “Dzen va buddizm an’anasi”, “So‘fizm va islom an’anasi” nomli fasllarida bir qancha dinlarga to‘xtalib o‘tadi.² Bu asarda islomiy masalalarning psixologik jihatlariga alohida to‘xtalib o‘tiladi.

Turk Milliy assotsiatsiyasining prezidenti Mustafo Mertelning islomning transpersonal psixologiya bilan aloqalari to‘g‘risidagi tadqiqotlarini ko‘rsatishimiz mumkin. Olim terapiyaning metodlarini o‘rgana turib, shaxsning ruhiy salomatligiga olib boradigan yo‘llardan biri muroqaba (meditatsiya) amaliyoti ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra, oxirgi paytlarda odamlarda depressiya holatining miqdori kundan kunga oshib bormoqda. Ayniqsa, bu jarayon G‘arbda keskin kuchaygan. Muallif bunday holatni ruhiy tarbiyaning zaifligi bilan tushuntiradi. Inson nafsni ammora ta’siri holatida depressiyadan qutilib keta olmaydi. Shuning uchun davolash shaxs hayotining ruhiy sohasi bilan bog‘liq kechadi. Buning uchun shaxs turmush tarzini va fikrlar obrazini o‘zgartirishi lozim. Tadqiqotchining fikricha, Qur’on odamlarga sodda qilib buni tushuntirib beradi. Inson o‘zini o‘zi tahlil bilan shug‘illanishi, tasavvufdagi o‘zini o‘zi tanqidga, muroqabaga, nafsni poklashga o‘tishi lozim. Nazoratga olinmagan va tarbiya qilinmagan har qanday nafs haqiqatni yopib turadigan parda hisoblanadi. Agar inson, deydi Mustafo Mertel, istaklarning qarshiligiga qaramasdan nafs bilan qashqatqich kurash olib boradigan bo‘lsa, qalbini tozalasa, nafsni tarbiyalasa, u farishtalardan ham yuqori martabaga ega bo‘ladi. Boshqacha aytganda, tasavvuf taklif etgan turmush tarzi insonni

² Фрейджер Р., Фейдимен Д. Большая книга психологии. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен/ Пер. с англ. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. 490 с.

depressiyalardan ozod qiladigan muhim amaliyotdir, degan fikrni ilgari suradi olim.³

Psixoterapevt Xuman Keshavarziy (Hooman Keshavarzi, SShA) ham shunga yaqin fikrlarni ilgari suradi. Ma'lumki, Xuman Keshavarziy islom psixologiyasi asosida ishlaydigan ruhiy-psixologik, klinik va ta'limiy muassasa hisoblangan Xalil Markazda ishlaydi. Bu Markazning filiallari dunyoning ko'plab davlatlarida mavjud. Tadqiqotchining fikricha, psixoterapevtik jarayonda ma'naviyatdan foydalanmoq kerak. Ayniqsa, ma'naviyatning bir bo'lagi hisoblangan islom davolash jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatishligi aniqlangan. Bu ta'limot inson psixologiyasini bilishga yordam beradi. Muallif, shuningdek, inson ruhiyatini tushunish uchun islom psixologlariga islomni chuqurroq bilish talab etilishini aytadi.

Insonni chuqur tushunish uchun islom olimlari g'ayb ilmi hisoblangan "Botin fiqhi"ga asosiy e'tiborlarini qaratishadi. "Botin fiqhi" – bu inson borlig'ining noverbal sohasi bo'lib, insonning ruhiy holatlari va tabiati to'g'risidagi bilimlar to'plamidan iborat. Tasavvufdagi sub'ektiv diniy tajriba akademik bilimlar tomonidan tahlil qilinmog'i zarurligini ta'killaydi muallif.⁴

Angliyalik olim, mashhur islom klinik psixologi Rashid Skinner (Rasjid Skinner, Buyuk Britaniya) asarlari ham Qur'ondan olingan islom psixologiyasi manbalariga bag'ishlanadi. U kishi ham asosiy e'tiborini islom tajribasiga qaratadi. Uning fikriga ko'ra, insonlarni davolashda qalb, aql, ruh va nafsning uchta darajasidan (nafsi ammora, nafsi lavvoma va nafsi mutmainna) foydalanish klinik amaliyotda katta samara

³ Павлова О.С., Бариева Н.Ю., Байрова З.М. Исламская психология за рубежом: состояние и перспективы развития. *Minbar. Islamic Studies*. 2018;11(4):850-865.

⁴ Халил Центр / Khalil Center [Электронный ресурс]. URL: <https://khalilcenter.com/> (дата обращения: 21.01.2020)

beradi. R.Skinner o‘z tajribasida Qur’on va hadislardan olgan bilimlarini, islom amaliyotidan o‘rgangan malakani qo‘llaganini aytadi va ularning yaxshi samara berganligini ta’kidlaydi. Shuningdek, u qo‘rquv bilan bog‘liq kechadigan kasalliklarda bu yo‘nalishning ko‘proq natija berganligini aytadi.

R.Skinnerning fikriga ko‘ra, insonning o‘z nafsi bilan kechadigan kurashi turli xil amalga oshirilishi mumkin. Masalan, nafs buyurgan ishning aksini qilish orqali inson uni tarbiyalaydi. Amalda bu mashhur islomiy usulni qo‘llash orqali amalga oshiriladi. Nafsga qarshi bunday kurashda nafs inkor etilmayapti, balki u nazoratga olinayapti. Maqsad ham nafsni tarbiyalash, poklash va Alloh rozi bo‘ladigan ishlarni qildirishdan iboratdir.⁵

E’tibor berilsa, yuqoridagi islomning psixologik jihatlari to‘g‘risida tadqiqot olib borgan olimlar asosan psixoterapiya va klinik psixologiya sohasi vakillari hisoblanadi.

Ma’lumki, Turkiyada “So‘fizm va psixologiya” deb nomlangan radio eshittirish olib boriladi. Shu radio eshittirishni olib boradigan kishi Sulaymon Derim (Suleiman Derim) hisoblanadi. U kishi ham islom psixologiyasi bo‘yicha bir qancha tadqiqotlar o‘tkazganligi ma’lum. Uning fikriga ko‘ra, diniy matnlar psixologik bilimlar xazinasini hisoblanadi. Islom va unga asoslangan pozitiv psixologiya inson ruhini rivojlantirish kaliti hisoblanadi. Muallif Abu Homid G‘azzoliy, Jaloliddin Rumiy va boshqalarning asarlarini psixologik jihatdan tahlil qilishga chaqiradi va ular tomonidan ilgari surilgan g‘oyalarni psixologiya nuqtai nazaridan turib tizimlashtirish lozimligini yozadi. Uning fikricha, insonda jismoniy, psixik va ruhiy asoslar yaxlitlikda mavjud bo‘ladi. Mazkur yaxlitlikni tushungan din

⁵ Skinner, R. Traditions, Paradigms and Basic Concepts in Islamic Psychology / R. Skinner // Journal of Religion and Health. – 2018. – P. 1–8. URL: <https://doi.org/10.1007/s10943-018-0595-1>

psixologi insonning hayotiga o'zgartirishlar kiritishi va psixologik muammolarini hal etib berishi mumkin bo'ladi.⁶

Taniqli turk tadqiqotchisi Xasan Komil Yilmaz o'zining "Tasavvuf va tariqatlar" kitobida shunday deb yozadi: "Islom psixologiya bilan shunday yaqin aloqadagi, u (psixologiya – X.A.) avvalom bor o'zini o'zi, so'ngra – o'z Yaratuvchisini anglashga o'rgatadi, ruhiy hayotda nafsning ichki muammolarini yechishga yordam beradi, insonning o'zga kishilar bilan munosabatlarini muvofiqlashtirishga ko'mak beradi va shaxsning ruhiy kamolotga erishishini maqsad qilib qo'yadi".⁷ E'tibor berilsa, olim psixologiya fani bilan islom o'rtasidagi aloqaning mustahkamligini ta'kidlamogda. Aslida ular bir-biriga ko'makchi hisoblanadi. Psixologiyaning sharqdagi nomlanishi, ya'ni "ilm-un nafs" deb atalishi va unda nafs ("yego") bilan inson o'rtasidagi muomalani o'rganishi uning islom bilan yaqin aloqadaligini ko'rsatib turibdi.

O.S.Pavlova ham islom psixologiyasining bir qancha muhim masalalariga to'xtalib o'tadi va quyidagilarni yozadi: "Islom psixologiyasining muhim jihati – ezgulik va yovuzlik to'g'risidagi tasavvur, shuningdek Shayton (Iblis) obrazining talqini. Bir qancha olimlar uchun Shayton – fojiali figura: yo'q bo'lgan, umidsiz va yolg'iz; Odamga xos bo'lgan ilohiy muhabbatdan mahrum bo'lgan bir ko'zli intellektualizmning taqlidi. Ezgulik va yovuzlik muammosi, Shayton mavzusi, shuningdek taqdir va iroda erkinligi hamda o'z qilgan ishlari uchun mas'uliyat mavzusi bilan bog'liq".⁸ Ta'kidlash joizki,

⁶ Павлова О.С., Бариева Н.Ю., Байрова З.М. Исламская психология за рубежом: состояние и перспективы развития. *Minbar. Islamic Studies*. 2018;11(4):850-865.

⁷ Хасан Камил Ёылмаз. Тасаввуф и тарикаты. Перевод с турецкого. - М.: ООО «Издательская группа «САД», 2007. – 56 стр.

⁸ Павлова О.С. Психология: исламский дискурс: Монография / О.С. Павлова. – М.: Ассоциация психологической помощи мусульманам, АНО НПЦ «Аль-Васатя – умеренность», 2020. – 208 с.

olima islom psixologiyasi fani uchun o‘ta muhim bo‘lgan masalalarni ko‘taradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Islom psixologiyasi fan sifatida qanday tushuntiriladi?
2. Islom psixologiyasi taraqqiyotida islom dini mutafakkirlarining rolini ko‘rsating.
3. Islom psixologiyasining zamonaviy olimlar tomonidan qay darajada rivojlantirilgan?
4. Islom va psixologik bilimlar qanday integratsiya qilinadi?

II MODUL. DIN PSIXOLOGIK TIZIM SIFATIDA

5-MAVZU. DINIY TIZIMNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Reja:

1. *Diniy tizim unsurlari, uning tuzilishi.*
2. *Diniy ong xususiyatlari.*
3. *Diniy kultning psixologik jihatlari.*
4. *Diniy jamoalarning psixologik tavsifi.*

Tayanch tushunchalar: *Din, tizim, diniy tizim, unsurlar, diniy ong, diniy kult, tavsif, diniy jamoa.*

Din (arab. mulk, hukm, hisob, jazo, tadbir, bo‘ysinish, itoat qilish, ibodat, parhez, yo‘l tutish, odat qilish, e‘tiqod qilish va b.⁹) ilohiyotga nisbatan e‘tiqodni ta‘minlab beradigan qarashlarning ma‘lum tizimi bo‘lib, o‘zida xulq-atvor, diniy marosim va urf-odatlarning axloqiy normalarini va tiplarini mujassamlashtiradi hamda ma‘lum diniy tashkilotda odamlarning faoliyatini tashkil etadi.

Dinning tuzilmasida quyidagi komponentlar farqlanadi:

- diniy ong (odatdagidek bo‘lishi mumkin va bunda odamning ilohiyotga nisbatan shaxsiy munosabati aks etadi; konseptual bo‘lishi mumkin va bunda ilohiyot to‘g‘risidagi ta‘limot, turmush tarzining normalari va h.k. o‘z aksini topadi);
- diniy faoliyat (u kult ichida va kultdan tashqarida bo‘lishi mumkin);

⁹ Исломшунослик қомусий луғати. – Т. I. – Тошкент: Мовароуннахр, 2013. – 272 б.

- diniy munosabatlar (bular ham kult ichida va kultdan tashqarida bo‘lishi mumkin);

- diniy tashkilotlar.

Dinning paydo bo‘lishi tarixi bo‘yicha turli xil qarashlar mavjud bo‘lib, ularga quyidagilar kiradi:

1) diniy qarash – din ham, unga amal qilishi kerak bo‘lgan odam ham Alloh taolo tomonidan yaratilgan. Birinchi odam – Odam alayhissalomdan to Muhammad payg‘ambargacha bo‘lgan davrda Alloh taolo o‘z farishtasi orqali insonlarga dinini tushirib turgan. Alloh taolo o‘zining mukammal dinini so‘nggi kitobi – Qur’oni karim orqali jo‘natadi. Bu muqaddas kalomda insoniyat uchun xulq-atvor normalari ham tushirilgan.

2) ikkinchisi ilmiy qarashlar bo‘lib, ularga quyidagilar kiradi:

a) tarixiy qarash – din insoniyat tarixiy taraqqiyotining mahsuli (I.Baxoven, F.Baur, E.Renan);

b) psixologik qarash – din odamning psixofiziologik funksiyasi, dunyo arxetiplari (Z.Freyd, K.Yung);

v) sotsiologik qarash – din ijtimoiy taraqqiyotning ehtiyoji tomonidan chaqirilgan hodisa (I.Kant, O.Kont, M.Veber).

g) mifologik qarash – din atrof dunyoni aks ettiruvchi mifologik allegoriyalar oqibati (M.Myuller, J. Freyzer);

d) antropologik qarash – dinni qo‘rquv yaratgan, qo‘rquvni esa xudolar yaratgan (Demokrit, B.Spinoza, L.Feyerbax, E.Teylor);

ye) marksistik qarash –kuzatilayotgan tabiat hodisalarini aqlan tushuntirishda dinning imkoniyatining yo‘qligi (K.Marks, F.Engels, V.Lenin).

Din psixologiyasi diniy ongning xususiyatlarini, uning tuzilmasini va funksiyalarini ta’minlab beradigan psixologik va ijtimoiy psixologik omillarni o‘rganadigan psixologiya fanining tarmog‘i hisoblanadi.

“Din psixologiyasi – diniy psixologik bilimlar sohasi va bir vaqtning o‘zida ilmiy tarmoq bo‘lib, diniy ong faoliyatining psixik rasmiylashtirilishi hamda diniy munosabatlar faoliyatining motivatsion ta‘minlanishi bilan bog‘liq kompleks muammolarni tadqiq qiladi”.¹⁰

Din psixologiyasi predmeti masalasida M.Mamatovning quyidagi gaplari ayniqsa diqqatga sazovordir: “Din psixologiyasi fanini dinshunoslik fani vakillari o‘tishi kerakmi yoki psixologlarmi? Bizning fikrimizcha, har ikkisi ham emas. Bu fanni har ikki fandan xabardor bo‘lgan mutaxassis o‘qishi lozim. Zero bu fanning ob‘ektini inson ruhiyati, diniy guruhlar va tashkilotlar, diniy e‘tiqod va amallar tashkil etadi. Predmetiga esa dinning ruhiy fenomen sifatida inson qalbi, xulq-atvori, hissiyotlar va tafakkuriga ta‘siri, diniy e‘tiqod kabi masalalar kiradi”.¹¹ Biz muallifning fikriga qo‘shilamiz. Hech bo‘lmaganda din psixologiyasidan dars beradigan psixolog diniy masalalarda kompetent bo‘lmog‘i lozim.

Ma‘lumki, “din psixologiyasi” bilan “diniy psixologiya” atamaları bir-biridan mazmunan farq qiladi. Din psixologiyasi psixologik fanlar tizimidagi bir fan tarmog‘i hisoblansa, diniy psixologiya esa “ijtimoiy ong shakllaridan biri bo‘lgan, dinga taalluqli ijtimoiy hodisalar to‘plami”¹²dir. Shu nuqtai nazardan diniy psixologiyaning shakllanishi, taraqqiyoti va funksiyalari qonunlarini o‘rganish quyidagi yo‘nalishlarda olib boradi:

1) din psixologiyasining umumiy nazariyasi diniy ongning mazmuni va tuzilmasini, diniy tuyg‘ularning o‘ziga xosligini,

¹⁰ Бачинин В.А. Психология. Энциклопедический словарь. – СПб: Из-во Михайлова В.А., 2005. – 272 с. – 123-бет. – 171-бет.

¹¹ Маматов М.М. Дин психологиясини ўқитишдаги муаммолар. // Ўзбекистонда дин психологиясининг илмий-назарий ва амалий масалалари. Илмий тўплам. – Тошкент, 2019. 308 бет. – 57-60-бетлар.

¹² Социальная психология. Краткий очерк. Под. общ. ред. П.Г.Предвечного и Ю.А.Шерковина. М., Политиздат. 1985. – С. 299.

shaxs va jamiyatning ma'naviy hayotida dinning psixologik funksiyalarini o'rganadi;

2) differensial din psixologiyasi konkret ijtimoiy muhit va tarixiy davrni inobatga olgan holda dindorlarning diniy ongini va diniy tuyg'ularini ko'rib chiqadi;

3) diniy guruhlar psixologiyasi diniy jamoalarning ijtimoiy psixologik tuzilmasini, o'zaro muomala mexanizmlarini va dindorlarning ongi, tuyg'ulari va xulq-atvoriga ta'sirini o'rganadi;

4) diniy kultlar psixologiyasi diniy marosimlar va urf-odatlarining inson psixikasiga ta'sirini tadqiq qiladi.

Yuqoridagi aytilganlardan din psixologiyasining predmetiga ta'rif bersa bo'ladi. Shunday qilib, din psixologiyasining predmeti shundaki, u individual, guruhiy va ijtimoiy psixologiyaning (ehtiyotlar, tuyg'ular, kayfiyatlar, an'analar va h.k.) diniy hodisalarining paydo bo'lishi, rivojlanishi va faoliyat ko'rsatishining psixologik qonuniyatlarini, mazkur hodisalarining mazmuni, tuzilmasi, yo'nalganligini, diniy kompleksda ularning o'rni va rolini hamda jamiyat, guruhlar, individning hayot faoliyatining nodiniy sohasiga ta'sirini o'rganadi. Qisqacha qilib aytganda, din psixologiyasi diniy xulq-atvorli, diniy tafakkurli va diniy tuyg'uli insonni o'rganadi.

Dinning psixologik nazariyasini quyidagilar tashkil etadi:

1) dinning psixologik asoslari to'g'risidagi ta'limot;

2) guruhga va shaxsga taalluqli hisoblangan diniy hodisalar (xususiyatlar, jarayonlar, holatlar)ning o'ziga xosligini belgilovchi tartiblar to'plami;

3) diniy-psixologik tajribaning ko'p qirraligini ochish;

4) diniy faoliyat va munosabatlar (kultlar, diniy ibodatlar, dindorlar o'rtasidagi muomala, ularga ta'lim-tarbiya berish va h.)ning psixologik jihatlarini tahlil qilish;

5) diniylikni psixologik tadqiq qilish metodikalari.

Din psixologiyasi asosan uchta vazifani bajarish bilan shugʻillanadi:

1) umumiy diniy amaliyot (masalan, diniy marosimlar, urf-odatlar) ob'ektlari sifatida qabul qilingan ob'ektlarni tadqiq etish;

2) diniy fenomenlarning paydo bo'lish psixologiyasini tushuntirish;

3) mazkur fenomenlarning alohida olingan bir shaxsga va butun jamiyatga ta'sirini o'rganish.

Diniy kult ([lat. cultus](#) «sig'inish» [colo](#) «yetishtirish») — bu «ilohiy» xususiyatlarga ega bo'lgan qandaydir predmetlarga, real va noreal mavjudotlarga, shu jumladan «xudolarga» diniy sig'inish, shuningdek marosimlar to'plamidan iborat.

Sig'inish — chuqur hurmat bajo keltirish. Bu ota-onalarga, rahbariyatga, tabiatga, an'analarga, qonunga, totem hayvonlarga, avliyolarga, Xudoga nisbatan bo'lishi mumkin.

Marosim—simvolik ahamiyatga ega bo'lgan sig'inish bilan bog'liq bo'lgan stereotip xarakterdagi harakatlar to'plami.

Kult politeizmدا (majusiylik) ko'proq rivojlangan. Politeizm turli xil kultlardan iborat: [totemik kult](#), dafn kulti, qabilaviy va oilaviy kulklar, shaman kulti, qabila xudosining kulti va h.k. Ob'ektlar bo'yicha ham kulklar farqlanadi: quyosh kulti, osmon kulti, suv kulti, hayvonlar kulti (zoolartiya), o'simliklar kulti, olov kulti, ota-bobolar kulti, podsho kulti va h.k.

Kultning psixologik elementlari to'g'risida quyidagilarni bayon etsa bo'ladi. Kultning tarkibiy elementlari diniy-magik harakatlar va ularga taalluqli predmetlardir (muqaddas tasvirlar, ibodatxonalar va h.k.). Bu kultning tashqi narsalar va moddiy materiallari diniy e'tiqod va tuyg'ular, shuningdek, shunga mos ijtimoiy rollar va munosabatlar tizimi bilan uzviy bog'liq.

Nisbatan torroq ma'noda kult deganda oliy, g'ayritabiiy mavjudotlarga ishonch tushuniladi.

Kultning psixologik tiplariga quyidagilar kiradi: 1) mistik yo'nalgan tip (kult dinga chuqur kirish bilan bog'langan. 2) instrumental tip (natija uchun ichki tajriba izlanadi); 3) xizmatga yo'nalgan tip (o'zgalarga yordam ko'rsatishga yo'nalgan).

Sekta va kultlarning farqi quyidagicha: kult «epistemologik individulizm» bilan xarakterlanadi. Kult alohida a'zo doirasini qamrab olmaydi. Sektalar «epistemologik avtoritarizm» bilan xarakterlanadi. Sekta qandaydir avtoritet doirasida amalga oshiriladi.

Diniy guruh – diniy uyushmalardan biri bo'lib, uning a'zolari hamkorlikda ibodat qilishlari uchun va e'tiqodlarini tarqatish uchun erkin holda uyushgan bo'lishadi. Ijtimoiy guruhlardan biri hisoblagan diniy guruhlarning o'ziga xosligi nimada? Mazkur uyushma doirasida odamlarni nima uyushtiradi? Birinchi navbatda shuni ta'kidlash kerakki, bu yerda diniy e'tiqod hamkor holda o'z a'zolariga yoki tashqi guruhlarga uzatiladi. Bunday guruhning paydo bo'lishiga dastavval diniy e'tiqod bilan yashashga va uni tarqatishga bo'lgan ehtiyoj sabab bo'ladi. Diniy e'tiqodga amal qilish va tarqatish ijtimoiy faoliyat turlaridan biri hisoblanib, bunda inson ilohiyotga nisbatan o'zining munosabatini bildiradi va shu munosabatini amalda ko'rsatadi.

Diniy guruhlarning tasnifini qisqacha ko'rib chiqamiz:

1) a'zolar o'rtasidagi munosabatlarning mustahkamligi bo'yicha:

a) ochiq tipdagi guruhlar – a'zolarining a'zoligi qayd qilinmagan, biroq dindorlarning mustahkam yadrosidan tashkil topgan diniy guruh;

b) yopiq tipdagi guruhlar – dindorlarning qat’iy qayd qilingan tarkibiga ega bo’lgan, turg’un shaxslararo kontaktlar mavjud bo’lgan va o‘ta uyushgan diniy guruh.

2) e’tiqodining mazmuniga ko‘ra:

a) ijobiy idealga tayanadigan konstruktiv diniy guruhlar;

b) to‘liq destruktiv (botil) mazmun bilan xarakterlanadigan diniy guruhlar.

3) tashkil bo‘lishining shakliga ko‘ra:

a) rasmiy guruhlar, ya’ni davlat tomonidan ro‘yxatdan o‘tgan diniy guruhlar;

b) norasmiy guruhlar, ya’ni ro‘yxatdan o‘tmagan, lekin bir e’tiqod atrofida uyushgan diniy guruhlar.

Diniy guruhlar jamiyatdan tashqarida alohida mavjud bo‘lmaydi. U o‘z o‘rinida o‘zidan nisbatan kattaroq bo‘lgan, odatda umumiy marosimlarga va umumiy e’tiqodga ega bo‘lgan hamda bir qancha diniy guruhlarini birlashtiradigan murakkab tizimning elementi hisoblanadi. Bunday tizimni diniy tashkilot deb atashadi.

Bizning mamlakatimizda asosan ikki xil diniy guruhlar faoliyat ko‘rsatishadi. Birinchisi, a’zolari qat’iy qayd etilmagan ochiq diniy guruhlar. Ularni birlashtirib turagan narsa ibodatlarini bir joyda qilishlari. Masalan, juma nomozlarida musulmonlarning masjidlarda ibodat qilishlari. Ularning ichida ibodatga doimiy holda keladigan yadro mavjud. Biroq ularning bir qismi goh kelib, goh kelmaydi. Muhimi, bu jamoaga kimning kelishi yoki kelmasligi aniq qat’iy qayd etilmaydi.

Diniy guruhlarining keyingi tipi dindorlarning a’zolari qat’iy belgilanganligi bilan xarakterlanadi. Bu tip diniy konfessiyalarga xos bo‘lgan holat. Ma’lumki, mamlakatimizda ko‘plab diniy konfessiyalarga faoliyat ko‘rsatish uchun rasman ruxsat berilgan. Ularning a’zolari qat’iy rasmiylashtiriladi. Bunday guruhlarda a’zolar o‘rtasida shaxsiy munosabatlar

oʻrnatilgan boʻladi, ularning bevosita kontaktlari takrorlanuvchan va doimiydir. Bunday guruhlariga har qanday kichik guruhlariga xos boʻlgan qonuniyatlar kuchga kiradi.

A.I.Demyanovning tadqiqotlariga koʻra, jamoa aʼzolarining proporsional, ichki uyushganligiga toʻgʻri proporsional holda bogʻliq boʻlar ekan.¹³ Bu xulosa toʻgʻri. Chunki diniy guruh qancha kichik va kam sonli boʻlsa, u aʼzolarining xulq-atvori va ongiga shuncha kattaroq taʼsir koʻrsatadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Diniy tizim unsurlari va ularning tuzilishi toʻgʻrisida maʼlumot bering.
2. Diniy ongning qanday xususiyatlari mavjud?
3. Diniy kultning qanday psixologik jihatlarini bilasiz?
4. Diniy jamoalarning psixologik tavsifini keltiring.

¹³ Демьянов А.И. Религиозность тенденции и особенности проявления. – Воронеж, 2004, с.104.

6-MAVZU. DINDOR SHAXSI PSIXOLOGIYASINING SHAKLLANISH QONUNIYATLARI

Reja:

1. *Dindorlik psixologiyasining ontogenetik taraqqiyotdagi o'рни.*

2. *Dindor shaxsi shakllanishida diniy tarbiyaning o'рни.*

3. *Dindor shaxsi rivojlanishining gender xususiyatlari.*

4. *Dindor shaxsiga destruktiv ta'sir ko'rsatish metodlari.*

Tayanch tushunchalar: *Shaxs, dindor, ontogenez, taraqqiyot, diniy tarbiya, gender, destruktiv, destruktiv ta'sir, destruktiv ta'sir metodlari.*

Zamonaviy akademik makonda dindorlik falsafa, psixologiya, madaniyatshunoslik, fenomenologiya, sotsiologiya va boshqa fanlar doirasida o'rganiladi. Din to'g'risidagi barcha fanlar (birinchi navbatda, din psixologiyasi, din sotsiologiyasi, tarixiy fanlar) uchun umumiy tamoyil - empirik ma'lumotlarga tayanish. Bu tamoyil ilmiy dinshunoslik va boshqa dunyoqarash pozitsiyalari (din fenomenologiyasi, din falsafasi, ilohiyot) asosida olib boriladigan tadqiqotlar o'rtasidagi ajratuvchi chiziqdir. Ilmiy tahlilning predmeti nimalarni o'lchashi mumkin (masalan, dindorlarning xatti-harakati, diniy e'tiqodning mazmuni va oqibatlari, jamiyatdagi dinning funksional holati). Diniy e'tiqodning haqiqati muammosi ilmiy faraz sifatida harakat qila olmaydi, balki faqat qadr-qimmatli hukm sifatida qaralishi mumkin.

Dindorlikning klassik tadqiqotlari sotsiologik tahlil doirasida vujudga kelganligi aniq. Diniy hodisani sotsiologik

tadqiq qilish kontekstida an'anaviy ravishda dinga jamiyatni integratsiyalashtiruvchi omil sifatida qarash – integratsion yondashuv (E.Dyurkgeym) va dini ijtimoiy tizimlarning o'zgarishlari kontekstida ko'rib chiqish alohida ajratiladi. (M.Veber).

Garchi M.Veber diniy hodisa haqida alohida ta'limot yaratmagan bo'lsa-da, uning jamiyat mahsuli sifatidagi dinning roli, tengsizlik, ijtimoiy adolatsizlik asosida qurilgan, dinning tarixiy tabiati haqidagi g'oyalari (ya'ni diniy tovon tushunchasi va diniy voqelikda ijtimoiy qarama-qarshiliklarni namoyon etish), konfliktologik paradigma kontekstida dinning zamonaviy sotsiologik nazariyalarining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi (R.Dahrendorf, N.Lyuman va boshqalar).

Din o'zining an'anaviy funksiyalarini (mafkuraviy, integratsiya, tartibga solish, aloqa, qonuniylashtirish) bajaradigan dunyoviy jamiyatda mavjud bo'lib qoladi yoki din g'ayritabiiy narsalarga ishonish bilan cheklanmagan holda, nopok odatlarni muqaddaslashtirish uchun shart sifatida ishlaydi (" profan" marosimlari). Shunday qilib, amerikalik sotsiolog Robert Bella (1927-2013) dinning evolyusiyasi haqidagi nazariyasini ishlab chiqib, 5 bosqichni ajratib ko'rsatadi: ibtidoiy din, arxaik, tarixiy, ilk modern, zamonaviy. Bosqichlarni farqlash mezoni diniy belgilarni farqlashdir. Olimning ta'kidlashicha, zamonaviy jamiyatda dindorlik faqat an'anaviy shakllarda mavjud bo'lishi mumkin emas.

Zamonaviy dunyoda dindorlik dunyoni ratsionalizatsiya qilishga javobdir. Dindor bo'lmagan shaxslar deyarli mavjud emas. Ammo muammo shundaki, dindorlik turli yo'llar bilan talqin qilinadi va bu hodisani o'lchash usullarini tanlash qiyin. Qoida tariqasida, dindorlik diniy va dunyoviy makonda ong, xulq-atvor va munosabatlar darajasida ilohiylikka e'tiqod va

sig'inishda namoyon bo'ladigan shaxs yoki guruhning sifati tariqasida talqin etiladi.

Bugungi kunga qadar dindorlikning ta'rifi bo'yicha yagona konsensus mavjud emas: bu konsepsiyaning ma'nosi dogmatik-konfessional e'tiqoddan tortib borliqning "yakuniy" muammolarining noaniq tajribasigacha bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra, dindorlikning turli mezonlari ajralib turadi: o'z pozitsiyasini amaliy tasdiqlashdan tortib, ham fikrlash tarzini, ham zarur diniy harakatlarni amalga oshirishni hisobga oladigan kompleks yondashuvigacha.

Dindorlik bosqichi, darajasi, xarakteri bilan farqlanadi. Dindorlik darajasi - bu dinning bir kishiga ta'siri. U empirik belgilar asosida belgilanadi va bu belgilarning namoyon bo'lish intensivligiga bog'liq. Agar dindorlik darajasi dinning shaxsga ta'sir kuchini ko'rsatsa, dindorlik darajasi har qanday mintaqadagi dindor va dinsiz aholining nisbatini ko'rsatadi. Dindorlikning tabiati turli konfessiyalar vakillari o'rtasidagi dindorlikning sifat jihatidan farqlarini ochib beradi (konfessional aniqlik).

Dindorlikni o'rganishda ular shaxsning o'zini o'zi aniqlashi, uning rasmiy mansubligi, diniy urf-odatlarining tabiati, diniy tajribaning o'ziga xos xususiyatlari, dinning motivatsiyaga ta'siri va boshqalar kabi belgilarni aniqlashga harakat qiladilar.

Nemis psixiatri va psixologi Ernst Krechmer (1888-1964) shaxsning psixik xususiyatlarini (shu jumladan dindorlikni) uning konstitutsiyasi, fizikasi bilan bog'ladi. Olim "Tana tuzilishi va xarakteri" (1921) kitobida shaxsning tashqi ko'rinishi uning ruhiy hayotining xususiyatlarini, shuningdek, ba'zi ruhiy kasalliklarni aniqlashi mumkin degan nuqtai nazarni himoya qiladi. Uning ruhiy hayoti, shuningdek, ba'zi ruhiy kasalliklar E. Krechmerning fikricha, konstitutsiyaning 3 turi (astenik,

giperstenik va normostenik) tana tuzilishining asosiy turlariga mos keladi - leptosoma (nozik), piknik (birikishga moyil) va atletik (aralash). O'z navbatida, tana tiplari temperament tiplari (shizoid, sikloid, iksotim) bilan o'zaro bog'liq bo'lib, ular asosida shaxsning ma'naviy fazilatlari, shu jumladan uning dindorligi haqida xulosa chiqarish mumkin.

Shunga o'xshash nazariya amerikalik psixiatr Uilyam Sheldon (1898-1977) tomonidan taklif qilingan bo'lib, u temperamentning endomorfik, mezomorfik va ektomorfik turlarini ajratib ko'rsatdi va bu tipologiyani shaxsning ruhiy fazilatlari xususiyatlari bilan bog'ladi.

Psixologik rivojlanishning eng nufuzli nazariyalaridan biri Erik Eriksonning (1902-1994) kontsepsiyasi bo'lib, u "Bolalik va jamiyat" (1950) asarida "Men" ning psixosotsial rivojlanishini 8 bosqichini aniqladi. Bu tushuncha din psixologiyasi uchun ham muhim. Olimning fikriga ko'ra, rivojlanishning har bir bosqichida shaxs bilan sodir bo'ladigan o'zgarishlarga qaramay, rivojlanayotgan shaxsning yaxlitligini, shaxs "Men"ining o'ziga xosligi va davomiyligini bildiruvchi ego-o'ziga xoslikning ma'lum fazilatlari hukmronlik qiladi. Masalan, yoshlikda bu o'z tanloviga sodiqlik, keyinchalik bu sevgi va yaqin munosabatlar, keyingi bosqichda mehnat va g'amxo'rlik, pirovardida esa donolik. O'z-o'zi bilan uyg'un bo'lish, o'z hayot yo'li yo'nalishi bo'yicha harakat qilish uchun ego-o'ziga xoslikni shakllantirishning zarur sharti, E.Eriksonning fikricha, shaxsning uchta asosiy sohada - kasb, din va siyosatda ta'riflanishidir. Yoshlik (12-19 yosh) va kech yetuklik (65 yoshdan keyin) o'z-o'zini anglashni rivojlantirish uchun ayniqsa muhim bo'lgan bosqichlar hisoblanadi.

E.Erikson taniqli shaxslarning tarjimai hollarini o'rganishda shaxsning hayot yo'lining sxemasidan foydagan. Shu nuqtai nazardan u Gandi («Gandining haqiqati», 1969),

shuningdek, M. Lyuter («Lyuterning yoshligi», 1958) hayotini o‘rgandi. Gandi va Lyuterning hayot yo‘lini o‘rganish asosida E.Erikson xarizmatik shaxslarning xususiyatlarini shakllantirdi.

Bu davrda amerikalik ilohiyot olimi Jeyms Fauler (1940-2015) ham shaxsning diniy rivojlanishi muammosiga e‘tibor berib, e‘tiqod rivojlanishining 7 bosqichini belgilab berdi.

Dindorlik tipologiyasining eng mashhur namunalariga I.N.Yablokov - dindorlik turining bir qator qadriyat yo‘nalishlarida diniy yo‘nalishning tabiati va joyiga bog‘liqligiga asoslangan; dindorlikning ikki turini ajratuvchi Gerxard Lensking tipologiyasi: ijtimoiy va ma‘naviy; G.Ollport tipologiyasi: tashqi (rivojlanmagan) va ichki (yetuk) dindorlik tipologiyalarini kiritish mumkin.

Shunday qilib, din psixologiyasida dindorlik tipologiyasi modellari nafaqat dindor shaxsga qaratilgan. Dindorlik, ma‘naviyat – bular shaxsga xos bo‘lgan fazilatlardir. Viktor Frankl ta‘kidlaganidek, "ma‘naviyat, erkinlik va mas‘uliyat shaxs mavjudligining uchta ekzistensialidir" ("Shaxs ma‘no izlash yo‘lida"). K.G.Yungning so‘zlariga ko‘ra, shaxs nutq qobiliyatiga ega bo‘lganidek, u ishonish qobiliyatiga ham ega. Nemis psixologi va sotsiologi E.Fromm esa o‘zining "Psixoanaliz va din" asarida yo‘nalish tizimiga va xizmat ko‘rsatish ob‘ektiga umuman diniy ehtiyoj sezmaydigan odam yo‘qligini yozgan. Dinga bo‘lgan ehtiyojning ildizi shaxsning yashash sharoitlaridan kelib chiqishini hisobga olib ("Gap din bormi yoki yo‘qligida emas - bu qanday dinligida"), Erix Fromm avtoritar va gumanistik dinlarni ajratib ko‘rsatdi. Shaxsning ruhiy salomatligiga hissa qo‘shadigan – gumanistik dinlardir.

XX asrning 60-70-yillarida diniy hodisaning ko‘p qirraliligi g‘oyasi ommalasha boradi. Amerikalik sotsiologlar G.Lenskiy (1924-2015), Charlz Glok (1919-2018), Rodni Stark (1934), Jon Milton Yinger (1916-2011)larning tadqiqotlari

qiziqish uygʻota boshlaydi. Koʻpincha, taʼlimotlar dindorlikning koʻp oʻlchovli muhim tushunchalarini taklif qiladi.

Bu davrda dindorlikni oʻrganishga mazmunli (substansial) yondashuv tarafdorlari va funksional yondashuv tarafdorlari oʻrtasida munozaralar avj oldi. Kontentli yondashuv dinni boshqa hodisalardan ajratib turuvchi asosiy xususiyatni ajratib koʻrsatishga intiladi, funksionalizm esa dindorlikning funksional xususiyatlariga eʼtiborni qaratadi.

Shu bilan birga, psixologlar va sotsiologlar oʻrtasida dindorlikni adekvat tahlil qilish uchun zarur boʻlgan oʻlchovlar soni mavzusida munozaralar olib borildi. Munozaralar turli yoʻnalishlarda: dindorlikning bir oʻlchovliligini tan olishdan tortib, diniy oʻzgaruvchanlikning oʻn yoki undan ortiq oʻlchovlarini tan olishgacha (M. King va R. Hunt) rivojlanadi.

Individualizmning kuchayishi, diniy ramzlarning oʻzgarishi, zamonaviy jamiyatda shaxsiy diniy tajribani izlashga intilishning kuchayishi sharoitida "diniylik" va "maʼnaviyat" tushunchalarini farqlash muammosi dolzarb boʻlishiga olib keladi. Hozirgi bosqichda dindorlikning chegaralari va talqinlari doimo muhokama qilinmoqda va eʼtirozlarga uchramoqda. Bunday vaziyatda "maʼnaviyat" tushunchasi anʼanaviy "dindorlik" tushunchasiga nisbatan avtonom sifatida qaraladi; Bundan tashqari, u koʻpincha dunyoviy soha bilan aloqa qiladi. Zamonaviy tadqiqotchilar taʼkidlaganidek, bu dinning yoʻqolishi haqida emas, balki muqaddaslik doirasi shaxsning immanent oʻlchamiga kirib borganida, muqaddaslikning harakati haqida. "Maʼnaviyat" tushunchasi "Koʻrinmas din" (T.Luqmon), "Mansubliksiz eʼtiqod" (G.Devi), yaʼni konfessional boʻlmagan dindorlik sifatida belgilangan hodisa.

Bu ikki tushunchani turli mezonlarga koʻra bir-biridan ajratib turuvchi koʻplab taʼriflar mavjud (masalan, "Maʼnaviyat" Xudo bilan shaxsiy munosabat sifatida; shaxsning oʻzida ilohiy

tamoyilning kashf etilishi; ehtirom va sirlilikni boshdan kechirish va boshqalar).

Brayn Sinnbauer (1968), Kennet Pargament (1950) ushbu tushunchalarning ko'p o'lchovliligidan kelib chiqib, dindorlikning uch o'lchovini taklif qiladi: pozitiv / salbiy; tashkiliy / shaxsiy; mohiyat/funksionalizm. Ammo nazariyotchi mualliflarning fikriga ko'ra, aniqlangan xususiyatlarning qutbliligi bilan ajralib turadigan bu konstruksiyalar tadqiqotga to'sqinlik qiladi: "Dindorlikni ijtimoiy kontekst bilan chegaralab, uni shaxsdan ajratib, har bir diniy instansiya asosida e'tiqod, emotsiyalar, xatti-harakat va tajriba borligini yo'qotamiz" ("Diniylik va ma'naviyat", 2005).

Shunga qaramay, B.Sinbauer va K.Pargamentlar o'z asarlarida dindorlik va ma'naviyatga ta'rif berish yo'llarini taklif qiladilar: birinchi yondashuvga ko'ra, ma'naviyat kengroq tushuncha sifatida qaralsa, ikkinchisiga ko'ra, dindorlik katta hajmga ega. Har bir yondashuv doirasida dindorlik va ma'naviyat o'ziga xos xususiyatlar to'plamiga ega.

Dindorlikni o'lchash muammosini ham "brend-shkala"lar yordamida hal qilish taklif etiladi. Amerikalik psixolog D.Betson dindorlikni o'rganishning uchta asosiy usulini ajratib ko'rsatadi: "din - maqsad", "din - vosita", "din - qidiruv" sifatida.

“Dindorlik”, “ibodat qilish”, “ma'naviyat” tushunchalari o'rtasidagi munosabatlar muammosi nafaqat B.Sinbauer, K.Pargament tadqiqotlarida, balki rusiyzabonlar makonida ham ancha dolzarb bo'lib bormoqda. Tarjimaning o'ziga xos xususiyatlarini, “ma'naviyat” va “spirituality” kabi tushunchalarning semantikasini hisobga olish zarur bo'lmoqda.

G'ayridiniy tashkilotlar vakillari tomonidan shaxs ongini manipulyatsiya qilish masalasining o'ta dolzarbligi ayon bo'lmoqda. Chunki bu masalaning zamirida ma'lum g'ayridiniy tashkilot yoki guruhning o'z manfaatlari yo'lida o'zgalar fikri,

hislari, xatti-harakatlarining umumiy nazorat qilinishi va boshqarilishi yotadi. Inson ongining manipulyatsiyasi haqida Ye.L. Dotsenkoning fikri quyidagicha: manipulyatsiya – o‘zganing ma’lum bir harakatlarni amalga oshirishga yashirincha undashi yordamida bir tomonlama yutuqqa erishish uchun qo‘llaniladigan psixologik ta’sirning ob’ekti uning sub’ekti tomonidan o‘z shaxsiy maqsadlarini amalga oshirish yoki ularga eri-shish vositasi sifatida qabul qilinadi. Manipulyativ ta’sirning oqibatida inson ma’naviy tanazzulga uchraydi, shaxsning yaxlitligiga putur yetadi, normal qadriyatlar tizimi inqirozga yuz tutadi.

“Katta psixologik lug‘at”da manipulyatsiya haqida quyidagicha yoziladi: «Manipulyatsiya bu “ta’sir ob’ekting ma’lum motivatsion holatlarini (shu bilan birga his-tuyg‘ularini, attityudlarini, stereotiplarini) faollashtirishga olib keladigan, uni faoliyat sub’ekti tomonidan istalgan, uning uchun foydali bo‘lgan xatti-harakatga undovchi kommunikativ ta’sirdir; bunda faoliyat ob’ekti uchun, albatta, foydasiz bo‘lishligi inobatga olinadi”¹⁴.

Odamlar o‘rtasidagi muloqot jarayonida kuzatiladigan ta’sirga manipulyativ ta’sir deyiladi va bunda bir tomon o‘zining foydasini ko‘zlab boshqasining zarariga bo‘lsada o‘zining aytganini qildiradi. Endi bu ta’sir diniy nuqtai nazardan bo‘lishligi masalaning mavqeini oshirib yuboradi.

Odamlarning, ayniqsa, yoshlarning manipulyativ ta’sirga berilishining sabablari bor. Shunday sabablardan biri – bugungi kunda G‘arb olimlari tomonidan tushuntirilayotgan “ekzistensial bo‘shliq”. Ekzistensial bo‘shliq deganda odamlarning hayotdan ma’no-mazmun topolmasligi, ularning axloqiy va ijtimoiy

¹⁴ Большой психологический словарь. Сост. И общ. Ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. СПб. Прайн – ЕВРОЗНАК, 2004. – С. 274.

qadriyatlarni yo‘qotganligi, ertangi kunga umidsizlik, odamlar ichida yolg‘izlanish holati tushuniladi.

Sabablardan yana biri –mafkuraviy yoki g‘oya-viy bo‘shliqning mavjudligi. Bunday bo‘shliq odamlarimizda kommunistik g‘oyaning parchalanishi va ilmiy ateizmning inqirozi natijasida paydo bo‘ldi. Bugungi kunning eng dolzarb masalasi odamlarimiz ongidagi “g‘oyaviy bo‘shliqni” yo‘qotib, uni “milliy istiqlol g‘oyasi” bilan to‘ldirish. Biz agar shu vazifani amalga oshira bilsak, yoshlarimiz-ni turli-tuman g‘ayridiniy oqimlarning mani-pulyativ ta’sirlaridan saqlab qolgan bo‘lar edik.

Shu bilan birga, turli g‘ayridiniy ta’limotlar odamlarga ulardagi ruhiy-ma’naviy muammolarini hal etishning eng sodda, aniq, o‘ylab boshini qotirishi shart bo‘lmagan va mas’uliyatini ham bo‘yniga olmaydigan yo‘llarini taklif etadilar. Aksincha, shaxsiy fikr, mas’uliyat haqida mulohaza yuritish bunday botil diniy firqalarda eng istalmagan holat hisoblanadi. Shaxsiy fikr bildirish va mas’uliyatni bo‘yniga olish g‘ayridiniy tashkilotlarning sardorlarigagina xos sifat hisoblanadi.

Manipulyativ ta’sir to‘g‘ri diniy ta’limot zaiflashgan, jaholat va bid’at kuchaygan yoxud to‘g‘ri diniy ta’limotni chuqur biluvchi olimlarning yo‘qligi muhitida ham samarali kechadi. Chunki soxta diniy ta’limotga haqiqiy diniy ta’limotni asosli holda qarshi qo‘ya oladigan, ma’lumotlarni xalq orasida tarqatadigan olimlar manipulyativ ta’sirni kuchsizlantiradi. Shu ma’noda mamlakatimizda moturidiya ta’limotining rivo-jiga keng yo‘l ochib berilishi, diniy masaladagi siyosatimizning to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishi shu yo‘nalishdagi ishlarning to‘g‘ri olib borilayot-ganligidan dalolat berib turibdi.

Quyida botil diniy firqalarda shaxs ongini manipulyatsiya qilishning ba’zi mexanizmlariga to‘xtalib o‘tamiz.

Odatda, firqaga a'zo bo'lgan odam firqaning mafkurasiga ilgarilari qarshi bo'lgan bo'lsa-da, juda qisqa muddat ichida o'sha diniy ta'limotning ashaddiy tarafdoriga aylanib qoladi. Bu botil diniy firqa vakillari tomonidan qanday qilib amalga oshiriladi? Shaxsning bunday keskin va chuqur resotsializatsiyasi favqulodda guruhiy bosimning, shaxsining o'ta komformliligining va shaxs ongining doimiy nazorat qilinishining mahsuli bo'lishi mumkin. Shaxs ongining nazorati esa, o'z o'rnida xatti-harakatlar, ma'lumotlar, tafakkur va emotsiyalar nazorati orqali amalga oshiriladi. Quyida shu nazorat turlariga alohida to'xtalib o'tamiz.

Xatti-harakatlar nazorati, birinchi navbatda, odamning individual fizik voqeligini boshqarish (kim bilan yashashligi qat'iy aniqlashtiriladi, qanday kiyim kiyish, qanday ovqat yeyish, qancha uxlash va h.k.)ni, keyin esa odamni vaqt jihatdan bo'sh qo'yimaslik (odam qat'iy vaqt jad-valiga rioya qiladi, iloji boricha, u jismoniy va hissiy jihatdan doimiy faoliyatda bo'ladi, toki mustaqil fikrlash uchun unda vaqt qolmasin)ni va nihoyat, firqa talablariga doimiy bo'ysunish hamda ularga bog'liq holda yashash (rag'batlantirish va jazolash tizimi, ozodlikdan mahrum qi-lish, doimiy kuzatish yoki nazoratda ushlab uchun "ustoz"ga bog'lab qo'yish, firqa ta'limotiga zid bo'l-gan ish va fikrlarni rahbarga yetkazish)ni o'z ichiga qamrab oladi.

Ma'lumotlar nazorati firqa a'zolariga yolg'on-yashiqlarni aytish, firqa ta'limotiga zid bo'lgan ta'limotni yashirish, firqa ta'limotini targ'ib qiladigan informatsion manbalarni yaratish bilan amalga oshiriladi.

Tafakkurning nazorati deganda guruh normalarining haqiqat sifatida majburiy qabul qildirilishi, firqa ta'limotiga mos fikrlarning rag'batlantirilishi, firqa rahbari yoki uning qarashlari haqida salbiy va tanqidiy fikrlarning bo'lmasligi nazarda tutiladi.

Hissiyotlar nazorati o'zida shaxs his-tuyg'ulari toraytirilishini, aybdorlik va uyat tuyg'ularining ishlab chiqilganligini, o'z ayb va nuqsonlari, xatolarini, odatda, hammaning oldida tan olinishini, doimiy qo'rquvda ushlab turilishini o'zida mujassam etadi.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, botil diniy firqalaridan o'z a'zolarini doimiy o'z ta'limoti va nazorati doirasida ushlab turish tizimi ishlab chiqilgan. Bu tizimni yo'q qilishning yo'li bitta – u ham bo'lsa, unga qarshi tura oladigan va uni sindira oladigan aksiy tizimni dunyoga keltirish. Faqat bu aksiy tizim majburlashga emas, tanlash erkinligiga; harakatlar avtomatizmiga emas, anglashga; shaxsni “shaxssizlantirish”ga emas, balki shaxsdagi individuallikni shakllantirishga qaratilgan tizim bo'lmog'i darkor.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Dindorlik psixologiyasining ontogenetik taraqqiyotdagi qanday o'rni mavjud?
2. Dindor shaxsi shakllanishida diniy tarbiyaning qanday o'rni bor?
3. Dindor shaxsi rivojlanishining qanday gender xususiyatlari borligini ayting.
4. Dindor shaxsiga qanaqa destruktiv ta'sir ko'rsatish metodlari mavjudligini ayting.

7-MAVZU.

DINIY E'TIQODNING PSIXOLOGIK ASOSLARI VA ShAKLLANISH XUSUSIYATLARI

Reja:

- 1. Nodiniy e'tiqod va diniy e'tiqod: o'xshash tomonlari, farqlari va o'zaro munosabatlar dialektikasi.*
- 2. Diniy e'tiqod psixologik fenomen sifatida.*
- 3. Jahon dinlarida e'tiqod masalasining psixologik qo'yilishi.*
- 4. Ilohiyotning islomdagi va boshqa dinlardagi talqini.*
- 5. Moturidiy ta'limotida e'tiqod masalasi.*

Tayanch tushunchalar: *Nodiniy e'tiqod, diniy e'tiqod, o'xshashliklar, farqlar, o'zaro munosabatlar dialektikasi, e'tiqod masalasi, ilohiyot, talqin, islom.*

Olimlar e'tiqodni tabiatiga ko'ra ikkiga bo'lishadilar. Ba'zilarining fikricha, diniy va nodiniy e'tiqodlar bitta narsa – ularning ikkalasi ham dinga borib taqaladi, dinga taalluqli bo'lgan masalalardir. Masalan, K.K.Platonov shunday deb yozadi: “E'tiqodni diniy ong tuzilmasining zaruriy komponenti hisoblangan tuyg'u deb ta'riflash mumkin. U o'zining ishtirokida yaratilgan fantaziya asosida bilishning va voqelikning illyuziyasini yaratadi”¹⁵. Ya'ni olim diniy va nodiniy e'tiqodlarni bitta narsa deb qabul qilayapti.

Ikkinchi qarashga ko'ra, bu ikkala tushuncha ikki xil ma'no kasb etadi, deb tushuntiriladi. Nodiniy e'tiqod dinga taalluqli bo'lmagan masalalarni qamrab oladi. Masalan, fandagi kashfiyotlar, qonunlar, tabiat va jamiyatdagi tartibotlar.

¹⁵ Платонов К.К. Психология религии. М., 1967. с. 94

Bularning dinga aloqasi yo‘q, biroq ularda ham ma’lum hodisaning sodir bo‘lishiga nisbatan qat’iy ishonch bor.

Mazkur polemika asrlar davomida davom etib kelayapti. Ochig‘ini aytganda, bu masalani hal etishda kengroq fikrlamasak bir yoqlamalikka yo‘l qo‘yishimiz mumkin. Alohida hodisa sifatida e’tiqodni faqat sof psixologik hodisa sifatida talqin etsak, uning ijtimoiy va gnoseologik (bilishga taalluqli) jihatlariga e’tibor qaratmasak, mazkur hodisaning mazmun mohiyatini to‘liq ochib bo‘lmaydi.

Shuning uchun bu o‘rinda masalani quyidagicha qo‘yish maqsadga muvofiqdir: e’tiqodning predmeti nimadan iborat, ya’ni e’tiqodning mazmuni nima va u nimani o‘rganishga yo‘naltirilgan.

Agar e’tibor berib qaralsa masala e’tiqod bilan bilim o‘rtasidagi muhim farqlarni aniqlashga borib taqaladi. Bilim – bu nazariy jihatdan asoslab berilgan va amaliy jihatdan isbotlangan ob’ektiv mazmundir. Albatta bilimning so‘nggi yo‘q va hamma narsani bilib bo‘lmas. Bilim – ob’ktiv mazmunga ega bo‘lgan, amaliyotda va fan taraqqiyotida isbotlangan, tekshirilgan qandaydir ma’lumotdir. Albatta bilim taraqqiyotining har bir bosqichida uning nisbiyligi ko‘zga tashlanadi. Bilimning haqiqatligi amaliyot va fanning ma’lum taraqqiyot bosqichi uchun xosdir. Taraqqiyotning keyingi bosqichlarida uning aksi ham bo‘lib chiqishi mumkin. Bilimning yana bir xususiyati shundaki, u inson va insoniyat ongiga bog‘liq bo‘lmagan ob’ektiv mazmuni o‘zida mujassamlashtiradi. Masalan, xalqimiz: e’tiqod qilamizki, “ikki o‘n besh bir o‘ttiz” demaydi. U bilamizki, ”ikki o‘n besh bir o‘ttiz” deydi. E’tibor berilsa, bilamizki deyilmoqda. Chunki bu bilim sohasiga tegishli, e’tiqod sohasiga emas.

E’tiqodning predmeti o‘ziga xoslikka ega. Nodiniy e’tiqod haqida gap ketayotgan bo‘lsa, unda uning predmeti to‘liq isbot

qilinmagan, gipotetik tasdiq (qandaydir gipoteza, konsepsiya va h.k.), yoki birorta kelajakka taalluqli bo'lgan hodisadir. Oddiy hayotda kimdir "Men bu odamga ishonaman" desa, buni tasdiqlayotgan kishi o'zining hayotiy tajribasi orqali shunday xulosaga kelgan. Biroq bunday sub'ektiv ishonch kelajakda o'z tasdig'ini topishi uchun bu odam o'z xatti-harakatlari bilan bunday tasdiqni oqlamog'i lozim. Shundagina bu tasdiq nodiniy e'tiqodga aylanadi.

Demak, nodiniy e'tiqod bilan bilim o'rtasidagi farq haqida gapirganda, bu tushunchalar predmetiga ko'ra va mazmunan bir-biridan farq qilar ekan. Shu bilan birga ta'kidlash joizki, nodiniy e'tiqod bilimga prinsipial jihatdan qarshi tushuncha emas. Boshqacha aytganda, bilim nodiniy e'tiqodga antipod emas. Insoniy bilim va tajribaning umumiy tizimiga kirar ekan, nodiniy e'tiqod nazariy va amaliy jihatdan tekshiriladi. Bunday tekshirish jarayonida u yoki tasdiqlanadi va uning mazmuni bilimga aylanadi, yoki tasdiqlanmaydi va chetga itqitib yuboriladi.

Ba'zida nodiniy e'tiqodlar o'z zamonasida tasdiqlanmasdan davrlar o'tib o'z tasdig'ini topadi va mustahkam bilimga aylanadi. Masalan, K.E.Siolkovskiy kelajakda insoniyat kosmosga chiqishiga ishongan (e'tiqod qilgan). Uning tirikligida bu nodiniy ishonch o'z tasdig'ini topmadi. Biroq keyingi avlod vakillari kosmosga chiqishligi bilan nodiniy e'tiqod o'z tasdig'ini topdi va hozirgi zamon insoniy bilimlari safidan o'rin oldi.

Nodiniy e'tiqodning o'z tasdig'ini topmaganda yo'qotilishini metafiziklarcha tushunish kerak emas, ya'ni uning mutloq mazmuni yo'q bo'lib ketmaydi. Insondagi bilish jarayonida dialektik rivojlanishini inobatga olish lozim. Nodiniy e'tiqodning inkor etilishi fan uchun foydali holatdir. Chunki olimlar endi bilishning boshqa yo'llarini, yo'nalishlarini

qidiradi. Demak, nodiniy e'tiqodning inkori ijobiy ahamiyatga ega bo'lar ekan. Qolaversa, har qanday nodiniy e'tiqod o'zida haqiqatning qandaydir bo'laklarini tashiydi. Masalan, Sharqda alximiklar kimyoviy reaksiyalar yordamida oltinni qo'lga kiritish to'g'risida bosh qotirishdi. Ularning maqsadlari sarob bo'lib chiqdi. Biroq ular kimyoviy yo'l bilan oltinni qo'lga kiritish yo'lida kimyo fani taraqqiyotiga xizmat qiladigan buyuk kashfiyotlar qilishdi. Maqsad boshqa bo'lgani sababli bu kashfiyotlarga e'tibor berishmagan. Bugungi kunda olimlarimiz ularning tadqiqotlarini o'rganish asnosida ko'p bilimlarni qo'lga kiritishmoqda.

Shunday qilib, nodiniy e'tiqod bilimdan gnoseologik jihatdan farq qilsada, biroq insoniy bilim va tajribaning umumiy taraqqiyot jarayoniga bog'langan bo'ladi. Ko'p holatlarda u ma'lum bilimlarning dunyoga kelishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi va keyinchalik tekshiruvdan o'tish barobarida bilimga aylanib boradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, nodiniy e'tiqod inson ijtimoiy va individual ongining zaruriy elementi hisoblanadi va insonni haqiqatni qidirishga rag'batlantiradi. Hatto aytishimiz mumkinki, nodiniy e'tiqod shaxsning bilim olishga nisbatan shaxsiy manfaatli munosabatini ham bildiradi. Bunday holatda nodiniy e'tiqod "shaxsning ishonchi" tushunchasiga yaqin borib qoladi.

E'tiqod (lot. veritas – rostgo'ylik, to'g'rilik, ochiq-oydinlik) – shaxsning his-tuyg'ulari vositachiligisiz yoki fikrning mantiqiy izchilligisiz biror narsaning mavjudligiga ishonch hosil qiladigan ichki holati. Diniy ongning o'ziga xosligi uning diniy e'tiqodning mavjudligini taxmin qilishida namoyon bo'ladi. Psixikaning alohida holati sifatida diniy e'tiqod g'ayritabiiy prinsipning mavjudligiga ishonish uchun psixologik moyillikning mavjudligi bilan birga keladi. E'tiqod kognitiv, hissiy va irodaviy komponentlarni o'z ichiga oladi va diskursiv

fikrlash bilan bog‘liq holda psixologik jihatdan asosiy hisoblanadi.

Shaxsning so‘nggi bilish harakatlarining maqsadi - xudoga o‘xshashlikka erishish uchun ruhni qutqarish, Xudoni anglash. E‘tiqod - bu sub‘ektning alohida pozitsiyasi, kognitiv va mafkuraviy munosabatdir.

Falsafa tarixidagi e‘tiqod muammosiga e‘tiborimizni qaratamiz. G‘arb falsafasida e‘tiqod haqida birinchi eslatma Geraklit va Empedokl, Platon va Aristotelning asarlarida muhokama qilinadi. E‘tiqod iymon va ilmning qarama-qarshiligi kontekstida ko‘rib chiqildi. E‘tiqodning bilish usuli sifatida aniqliligi rad etildi. O‘rta asrlarda e‘tiqod muammosi bilishning ratsional va irratsional usullari o‘rtasidagi munosabat kontekstida ko‘rib chiqildi. Bu davrda e‘tiqod va aql o‘rtasidagi bog‘liqlik shakllari (pravoslav, erkin fikrlash, ekstremal, ikki tomonlama haqiqat nazariyasi) shakllanadi. E‘tiqod va aqlning uyg‘unligi g‘oyasi Uyg‘onish davri falsafasida mavjud. Mustaqil bilim sohalari (ontologiya, gnoseologiya, etika, aksiologiya va boshqalar) paydo bo‘lishi munosabati bilan e‘tiqod muammosi gnoseologiya (J.Lokk, G.Leybnits, B.Spinoza) doirasida ko‘rib chiqila boshlaydi.

E‘tiqodning gnoseologiya doirasidagi klassik ta‘rifi Immanuel Kant tomonidan bilim, fikr va e‘tiqod o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilish asnosida shakllantirilgan. I.Kant “Sof aql tanqidi” asarida shunday yozadi: “Hukmning haqiqatini tan olish yoki hukmning subektiv ahamiyati e‘tiqodga nisbatan quyidagi uch bosqichdan iborat (bu ham ob‘ektiv ahamiyatga ega): fikr, e‘tiqod. va bilim. Fikr - bu subektiv va ob‘ektiv tomondan yetarli bo‘lmagan narsani haqiqat deb ongli ravishda tan olish. Agar hukmning haqiqatini tan olish subektiv tomondan yetarli asosga ega bo‘lsa va ayni paytda ob‘ektiv jihatdan yetarli emas deb hisoblansa, u e‘tiqod deb ataladi. Nihoyat, hukmning

haqiqatini subektiv va ob'ektiv jihatdan yetarli darajada tan olish bilimdir.

Biroq, bu kontekstda falsafiy yondashuv e'tiqodni gnoseologiya doirasida ko'rib chiqishning chegaralarini tan olishga olib keladi. Allaqachon ekzistensialist faylasuflar e'tiqodni shaxs va dunyo o'rtasidagi munosabat deb bilishadi. E'tiqod bu transsendentga ochiqlikdir. Martin Buber (1878-1965) fikriga ko'ra, "E'tiqodning ikkita va faqat ikkita qiyofasi (yoki turi) mavjud. Ularning ikkalasi ham kundalik hayotimizda paydo bo'ladi. E'tiqodning bir ko'rinishi shundaki, men kimgadir ishonishimga ishonaman, garchi u shaxsga ishonish uchun "yaxshi sabablar" bo'lmasa ham.

E'tiqodning yana bir shakli shundaki, men ham biron bir sababsiz biror narsaning haqiqatini tan olaman "(M. Buber" Iqtidorning ikkita tasviri "). Shu nuqtai nazardan, muammo kognitiv qobiliyatlarning nomukammalligida emas, balki men kimga yoki nimaga ishonishimga shaxsiy munosabatdadir ("Men va siz" munosabati).

Sieren Kierkegor (1813-1855) fikriga ko'ra, shaxs faqat iymon orqali, Xudoga bo'lgan munosabat orqali haqiqiy mavjudlikka erishadi ("Falsafiy maydalanganlar" 1844, "O'limgacha bo'lgan kasallik" 1849, "Xristianlikka kirish" 1850).

Hozirgi davrda falsafada imonni tushunishda ikkita yo'nalish paydo bo'ldi: "imon aniq g'oyaning egasi sifatida" (R.Dekart) va "shaxs va Xudo o'rtasidagi bog'liqlik" (B. Paskal), ya'ni e'tiqod intellektual konstruktsiya sifatida va e'tiqod Xudo bilan haqiqiy (xayoliy emas) munosabatlar tajribasi sifatida. E'tiqod harakatida subekt va ob'ekt, transsendent va immanent o'rtasidagi qarama-qarshilik bartaraf etiladi. Mo'min o'zini "Xudoning huzurida" his qiladi.

Ibrohimiy - monoteistik dinlar (iudaizm, nasroniylik, islom) an'analarida e'tiqodning alohida maqomi. Xristianlikda, Eski Ahdning "ishonch sifatidagi imon" (Xudoga shaxsiy munosabat) tushunchasini saqlab qolgan holda, e'tiqodning intellektuallasuvi mavjud: Xudoga bo'lgan ishonch soteriologik xususiyatga ega bo'ladi. Imon shunchaki bo'ladigan narsaning bashorati sifatida emas, balki kutilgan narsaning amalga oshishi sifatida talqin etiladi: "Imon umid qilingan narsaning mohiyati va ko'rinmaydigan narsalarning dalilidir" (Ibron. 11:1).

E'tiqodning psixologik roli uning sabr-toqat, taskin, umid, sevgi bilan bog'liqligida namoyon bo'ladi; e'tiqod sinovlar bilan bog'liq, hayotni tanlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Agar falsafa e'tiqod haqida mavhum mulohazalarni taklif qilsa (o'ziga xos ruhiy hodisalarsiz), psixologiyada e'tiqod hodisasi shaxsning ichki dunyosi (hissiy kechinmalar, "Ichki yonish", Yaratgan huzuridagi holat) hodisasiga aylanadi. Din psixologiyasi diniy e'tiqodning haqiqat yoki yolg'on kontekstidan tashqaridagi protsessual tomoniga e'tiborni qaratadi. Psixologiyada e'tiqodning talqini xilma-xil: tuyg'u, e'tiqod, munosabat, tajriba va boshqalar. Turfa xilliklar bo'ladi: imon-faith va imon-belief. V. Jeymsning fikricha, e'tiqod - bu muvaffaqiyatga erishish kafolatlanmaydigan maqsad yo'lida harakat qilishga tayyorlik. E. Frommning fikricha, imon mavjudligining ikkita tamoyili mavjud: tayyor javobga ega bo'lish va o'z-o'zini kamolga yetkazish vositasi sifatida bo'lish. E'tiqod shaxsning semantik shakllanishi bilan bog'liq. V. Franklning fikricha, g'ayrioddiy ma'noga ishonish dindorlikdir.

E'tiqodning psixologik asosi ob'ektlar, hodisalar, shaxslarning o'ziga xos ma'nosini tavsiflovchi ichki munosabatdir. E'tiqodni "munosabat" sifatida talqin qilish uning

doirasiga kognitiv, hissiy, irodaviy va semantik jihatlarni kiritish imkonini beradi. E'tiqod - bu shaxsning ichki munosabati, uning yashash maydonini muqaddas koordinatalar tizimida izohlash. Dindor uchun bu munosabatlar psixologik jihatdan haqiqiydir.

Diniy e'tiqod shaxsning barqarorligini ta'minlaydi, o'ziga ishonch darajasini oshiradi, tashvish hissini kamaytiradi, o'zini o'zi saqlashga yordam beradi. Diniy e'tiqod doirasida ikkita haqiqat o'rtasida farq bor: yuqoridagi va pastdagi dunyo. Diniy e'tiqodning o'ziga xosligi uning subektida, g'ayritabiiy dunyo, ob'ekt, xususiyatlar mavjudligiga ishonishdadir. Dunyoviy e'tiqod real voqealar rivojining muntazamligini tan olishdan kelib chiqadi. Bu olimlarning eksperimental ravishda olingan ma'lumotlarga ishonchi; axloqiy ishonch. Dunyoviy e'tiqod (diniy e'tiqoddan farqli o'laroq) voqealarning haqiqatini tanqid qilish va tekshirish imkonini beradi, shuningdek, situatsion xususiyatga ega bo'ladi.

E'tiqod aqliy jarayon sifatida kiruvchi ma'lumotlarni filtrlashni o'z ichiga oladi. Axborot ongli va ongsiz ravishda kelishi mumkin. Ongni "yoqish" rejimi kognitiv dissonans holatida yuzaga keladi. Shaxs dunyosi tasviri uchun asosiy bo'lgan tushunchalar va toifalar, ayniqsa, kognitiv dissonans sharoitida kuchli himoyalangan. Axborotni baholash tamoyillari shaxsda e'tiqodning qaysi turi shakllanganiga bog'liq: doktrinal (dogmatizm, haqiqat / yolg'on mezonida qattqlik) yoki oddiy (shaxsiy tajribaga asoslangan). Kognitiv dissonansni bartaraf etish uchun turli strategiyalar qo'llaniladi: qarama-qarshi dalillarni yo'q qilish, yangi faktlarni qidirish bilan bog'liq holda ma'lumotni o'zgartirish, ma'lumotni qabul qilish, ma'lumotni filtrlash parametrlarini o'zgartirish, e'tiborsiz qoldirish va h.k.

Diniy e'tiqod motivatsiyaga ta'sir qiladi. Bu muammoga bag'ishlangan dastlabki ishlardan biri G.Ollportning "Shaxs va din" (1950) tadqiqoti bo'lib, unda "ichki" va "tashqi" dindorlikni

ajratib ko'rsatiladi. "Tashqi" dindorlik qat'iy qoidalarga rioya qilish va marosimlarni bajarishdan iborat bo'lsa, ichki dindorlik transsendent bilan muloqot qilish uchun ichki ehtiyojni qondirishga qaratilgan. O'z taqdirini o'zi belgilash nazariyasi doirasida motivlarning shaxsiy tarkibiga integratsiyalashuv darajasiga ko'ra to'rtta daraja ajratilgan. Diniy motivatsiyani qabul qilish o'z taqdirini o'zi belgilash va tanqidiy fikrlash imkoniyatini qo'llab-quvvatlash bilan birga keladi. Diniy sohada bosim bo'lmasa, diniy g'oyalar va fitnalarni ijodiy idrok etish imkoniyati yuzaga keladi. Bunday g'oyalarni tanqidsiz qabul qilish diniy xulq-atvorda radikalizm, fundamentalizm va hatto ekstremizmga olib kelishi mumkin.

R.Xud, B.Spilkalar dinning ikkita muhim motivatsion komponentini - ma'noga bo'lgan ehtiyoj va nazoratga bo'lgan ehtiyojni aniqlaydi. Dindorlik ma'no, tartib, integratsiyaga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun yaratilgan. Shu nuqtai nazardan, nazorat qilish zarurati ma'no ehtiyojiga qarama-qarshidir. "Qidiruv" yo'nalishi kognitiv ochiqlik bilan bog'liq, ya'ni yangi ma'lumotlarni idrok etish qobiliyati, qarama-qarshi nuqtai nazarlarni birlashtirish qobiliyati. Tadqiqotchilar shaxsning dindorligi uning diniy e'tiqodlarga zid bo'lgan narsalarga qiziqishiga to'sqinlik qilmaydi degan xulosaga kelishadi¹⁶.

Qoida tariqasida, kanonik retseptlarning fanatik tarzda bajarilishini anglatuvchi va ko'pincha psixopatologik xatti-harakatlar va o'z joniga qasd qilish xavfi bilan bog'liq bo'lgan "toksik" (buzilgan) e'tiqodning belgilari ("shahidlar", "din" uchun ovqatdan bosh tortish tufayli o'lim sabablari), shuningdek, haqiqiy diniy ta'limotlarni to'g'ri tushunishga to'g'ridan-to'g'ri munosabatda bo'lmaslik: o'ta dogmatizm;

¹⁶ Р.Худ, Б.Спилка, Б.Хансбергер ва бошқалар. "Дин психологияси. Эмпирик ёндашув", 1996

ritualizm; aybdorlik; avtoritarizm; boshqa nuqtai nazarlarni rad etish; jazo motivatsiyasining ustunligi; yopiq aloqa va boshqalar misol tariqasida keltiriladi. Aksincha, "sog'lom" e'tiqodning belgilari: Yaratganga fokuslanish; shaxsga hurmat; antidogmatizm; subekt-subekt munosabatlariga yo'naltirilganlik; individual diniy tajriba va boshqalar.

Shunday qilib, e'tiqodni shaxs va iloh o'rtasidagi munosabat sifatida tushunishga («Men» va «Sen») dindorlik mezoni sifatida qaralishi mumkin. Xudo va shaxs o'rtasidagi munosabatlar shaxslararo munosabatlarning belgilarini ko'rsatishi mumkin. Umuman olganda, diniy e'tiqod aloqa sohasida (namoz, iqror), bilim sohasida (vahiy, belgi), faoliyat sohasida (marosim, itoatkorlik) namoyon bo'ladi.

Diniy e'tiqodning xususiyatlarini aniqlash uning gnoseologik xarakteristikalaridan boshlanadi. Ma'lumki, diniy ongning muhim belgilaridan biri ilohiyotga ishonishdir.

Diniy e'tiqodning quyidagi psixologik xususiyatlari mavjud:

- a) g'ayritabiiy kuchlarning mavjudligiga ishonch;
- b) inson hayotiga va umuman jamiyatga ilohiy kuchlarning ta'siri borligiga ishonch;
- v) g'ayritabiiy kuchlar bilan insonning aloqa qilishiga imkoni borligiga ishonch.

Islom manbalariga ko'ra, diniy e'tiqodda to'rtta masalaga nisbatan munosabat qamrab olinadi: ilohiyotga, nubuvvatga, kavniyotga va g'aybiyotga. Bularga Abdulqodir Abdur Rahimning "E'tiqod durdonalari" asarida mukammal baho beriladi:

"1. Ilohiyot; bu qismda Alloh taoloning borligi, bu haqdagi aqliy va naqliy dalillar, Alloh taoloning sifatlari, nuqsonlardan mutloq holi ekanligi, qazo va qadar, jannatda Alloh taoloni ko'rish kabi masalalar haqida bahs yuritiladi.

2. Nubuvvat; bu qismda nubuvvat va risolat ma'nolari, vahiy tushunchasi, payg'ambarlar va ularning sifatleri, mo'jizalari va hokazo ularga tegishli masalalar to'g'risida bahs qilinadi.

3. Kavniyot; bu qismda insonlar, farishtalar, jinlar, borliqdagi sababiyat qonunlari va hokazo borliqdagi barcha mavjud narsalar to'g'risida bahs qilinadi.

4. G'aybiyot; bu qismda juda ko'plab haqiqatlar to'g'risida bahs qilinadi. Ularni umumiy qilib uch qismga ajratish mumkin:

a) o'limga taalluqli bo'lgan bahslar;

b) qiyomat alomatlari to'g'risidagi bahslar;

v) qiyomat kuni va u kunda ro'y beradigan voqealar to'g'risidagi bahslar".¹⁷

Yuqoridagilarning muhim xususiyati shundaki, ular biz bilgan moddiy olamning qonuniyatlariga bo'ysinmaydi, biz hissiy idrok etadigan olamning "narigi" tomonida turadi. Bu ikki olam, ya'ni real va ilohiy olamlar o'zaro aloqadiligini inobatga oladigan bo'lsak, diniy e'tiqodning shakllanishiga real olam to'g'risidagi bilimlarimiz yordam beradi. Real olam to'g'risidagi bilimlarimizning o'zi aslida Yaratganning mo'jizalari haqidagi ma'lumotlardir.

E'tiqod masalasida Moturidiy ta'limoti quyidagi sharhni beradi: "Bandalar mas'ul bo'ladigan ikkinchi a'zo qalb hisoblanadi. Qalbning ishi mutlaqo e'tiqod qilishdir. To'g'ri bo'ladimi yoki noto'g'ri bo'ladimi qalb qaysi tushunchaga bog'lansa, o'sha tushuncha "e'tiqod" va "aqida" deb nomlanadi. Shuning uchun qalb hech qachon aqidasiz bo'lmaydi. Ya'ni mo'min kishining aqidasi iymon bo'lsa, kofirning aqidasi kufr bo'ladi. O'zini go'yo hech narsaga iymon keltirmaydigan, deb

¹⁷ Абдулқодир Абдур Раҳим. Ёътиқод дурдоналари. Масъул муҳаррир / Жалолиддин Ҳамроқулов. – Т.: "Sharq", 2016. – 480 б. – 40 б.

hisoblaydigan kimsaning aqidasi iymon keltirish lozim narsalarga iymon keltirmaslik bo'ladi. Qalbgga taalluqli muhim ishlardan biri niyat hisoblanadi. Qilinayotgan amallarning savobli bo'lishi yoki aksincha bo'lishi niyatga bog'liq bo'ladi. Alloh taologa va U nozil qilgan barcha narsalarga iymon keltirish har bir aqli raso balog'atga yetgan musulmon zimmasiga farz bo'lgan e'tiqoddir"¹⁸.

Yuqorida aytilganlardan bir qancha xulosalar chiqarsa bo'ladi. Birinchidan, insonning e'tiqodi uning qalbi bilan kechadigan jarayondir. Ikkinchidan, e'tiqod qalbning birorta tushuncha, g'oya yoki mafkura bilan bog'lanishi ko'rinishida sodir bo'ladi. Shuning uchun ham e'tiqodni biror narsaga qalban bog'lanish bilan tushuntiriladi. Uchinchidan, e'tiqod tushunchasiga nisbatan iymon tushunchasi torroq tushuncha ekan. Boshqacha aytganda, iymon, biror narsaga iymon keltirish, ishonish yoki aksincha holat (biror narsaga iymon keltirmaslik ham aslida iymon keltirilmayotgan narsaning yo'qligiga ishonchdir) e'tiqodning asosida yotadi. Ba'zi manbalarda e'tiqodga iymon, islom va ehson tushunchalarini ham kiritishadi. To'rtinchidan, e'tiqod bilan insonning niyati o'rtasida aloqa mavjud. Ma'lumki, niyat sof psixologik tushuncha hisoblanadi. Shuning uchun ham e'tiqod bilan niyat o'rtasidagi aloqani chuqur tahlil qiladigan tadqiqotlarga muhtojligimiz bor.

Moturidiy ta'limotida quyidagilarga e'tiqod qanday bo'lishligi kerakligi bayon etiladi: tavhidga nisbatan e'tiqod, Alloh taologa iymon keltirish bo'yicha e'tiqod, qazoyu qadarga e'tiqod, Alloh taoloning sifatlariga e'tiqod, Uning o'ziga va rasuliga e'tiqod, Qur'oni karimga iymon keltirish bo'yicha e'tiqod, payg'ambarlar va farishtalarga iymon keltirish bo'yicha e'tiqod, xotamul anbiyoga e'tiqod, shafobatga e'tiqod,

¹⁸ Ўша асар, 51-бет.

paygʻambarlarning maʼsumligiga eʼtiqod, valiylar va ularning karomatlariga eʼtiqod va h.k.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Nodiniy eʼtiqod va diniy eʼtiqod oʻrtasidagi munosabatlarni ayting.

2. Diniy eʼtiqod psixologik fenomen sifatida qanday talqin qilinadi?

3. Jahon dinlarida eʼtiqod masalasi psixologik jihatdan qanday qoʻyiladi?

4. Ilohiyotning islomdagi va boshqa dinlardagi talqinini ayting.

5. Moturidiy taʼlimotida eʼtiqod masalasi qanday tushuntiriladi?

III MODUL.

AN'ANAVIY VA NOAN'ANAVIY DINLARNING PSIXOLOGIK JIHLARI

8-MAVZU. DINIY HIS-TUYG'ULAR VA DINIY TASKINNING PSIXOLOGIK MOHIYATI

Reja:

- 1. Diniy kechinmalar va ularning rivojlanish bosqichlari.*
- 2. Diniy hislar va tuyg'ular.*
- 3. G'arb din psixologiyasida diniy hislar va tuyg'ular masalasi.*
- 4. Diniy taskinning psixologik xususiyatlari.*
- 5. Diniy taskin va faoliyat motivatsiyasi.*

Tayanch tushunchalar: *Diniy kechinmalar, rivojlanish bosqichlari, diniy hislar, diniy tuyg'ular, g'arb din psixologiyasi, diniy taskin, faoliyat motivatsiyasi.*

Din sohasida his-tuyg'ular eng muhim, asosiy rol o'ynashi allaqachon ta'kidlangan. Ammo bu faktning bayoni diniy tuyg'ularning tabiatiga kirib borish, ularning o'ziga xosligini ochib berish uchun yetarli emas. Zero, his-tuyg'ular nafaqat dinda, balki ijtimoiy ongning boshqa shakllarida, masalan, san'atda, axloqda ham katta rol o'ynaydi. Shuning uchun bizning vazifamiz diniy tuyg'ularning o'ziga xos xususiyatlarini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishdir.

Sovet psixologiyasi hissiy jarayonlarni o'rganishga katta e'tibor berdi. Sovet psixologlarining bir qator ishlarida hissiy jarayonlarda ikkita jihatni ajratish zarurligi to'g'ri ko'rsatilgan: birinchidan, ularning psixologik mazmuni va ikkinchidan, ularning yo'nalishi, ob'ekti. Psixologik mazmuniga ko'ra his-tuyg'ular ijobiy (quvonch, sevgi va boshqalar) va salbiy (g'azab,

qo‘rquv va boshqalar) ga bo‘linadi. Kognitiv jarayonlardan farqli o‘laroq, his-tuyg‘ular shunchaki atrofdagi dunyoning hodisalari va ob‘ektlarini aks ettirmaydi, balki shaxsning bu dunyoga ma‘lum munosabatini bildiradi. Tuyg‘ular shaxs psixikasi sohasiga tegishli, ammo kuchli his-tuyg‘ular bir qator hayotiy, shu jumladan fiziologik, tananing funksiyalarida sezilarli o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin. Bu organik o‘zgarishlar L.S.Vigotskiyning “Tuyg‘ular to‘g‘risida ta‘limot” asarida ishonchli tarzda ko‘rsatganidek, shaxsning ma‘lum emotsional holatlarining sababi emas (K.G.Lange va V.Jeyms ta‘kidlaganidek), aksincha, ularning natijasidir¹⁹.

Sovet psixologlari u yoki bu tuyg‘uning shaxs hayotidagi o‘rnini to‘g‘ri tushunish uchun tuyg‘uning psixologik mazmunini va uning yo‘nalishini, ob‘ektini hisobga olish muhimligini ta‘kidladilar. Shunday qilib, S.L.Rubinshteyn shunday deb yozgan edi: "Shaxsning hissiy sohasidagi asosiy farqlari shaxs tuyg‘ularining mazmuni, ular nimaga, qanday ob‘ektlarga qaratilganligi va shaxsning qanday munosabatini ifodalashi bilan bog‘liq. Shaxsning bevosita tajriba tarzidagi his-tuyg‘ularida uning barcha munosabatlari, jumladan, dunyoqarashi, mafkuraviy, dunyoga va birinchi navbatda, boshqa odamlarga bo‘lgan barcha munosabatlari ifodalanadi²⁰.

Diniy tuyg‘ularni to‘g‘ri tushunish uchun umumiy psixologiyada aniqlangan hissiy jarayonlarning sifatlari juda muhimdir. Bu jihatlarning chalkashligi muqarrar ravishda diniy tajribalarni noto‘g‘ri tushunishga olib keladi, ularning o‘ziga xosligini buzadi va yashiradi. Bu dinning marksistik bo‘lmagan psixologiyasida diniy tuyg‘ular muammosini hal qilish yondashuvlari tahlilini tasdiqlaydi.

¹⁹ См.:Выготский Л.С. Собрание сочинений.М.,1984, т. 6, с. 91–318.

²⁰ Рубинштейн Л.С. Основы общей психологии. 2-е изд.М., 1946, с. 499.

Burjuaziya din psixologiyasi paydo bo'lgan XIX asrning 90-yillaridan buyon diniy tuyg'ular muammosiga katta e'tibor berildi. Diniy tajribalarni o'rganish zarurati ilmiy bilimlar mantig'idan va psixologiyani o'z xizmatiga qo'yishga intilayotgan diniy tashkilotlarning amaliy ehtiyojlaridan kelib chiqdi. Dinshunoslik, jumladan, bir qator psixologlarning asarlarida dinning asosiy manbai sifatida diniy tuyg'ularning rolini ta'kidlash tendensiyasi aniq namoyon bo'ldi. Shunday qilib, daniyalik faylasuf va psixolog G. Geffding shunday deb yozgan edi: "Tuyg'u – barcha dinlar va barcha diniy qarashlarning eng muhim xususiyatidir. Unga nisbatan barcha tasavvurlar tobe va shartli"²¹. U.Jeyms ham xuddi shunday fikrlarni yuqorida aytib o'tilgan "Diniy tajribaning xilma-xilligi" asarida shunday ifodalagan: "Menimcha, haqiqatan ham tuyg'u dinning eng chuqur manbai, falsafiy va teologik konstruksiyalar esa asl nusxadagi tarjimaga o'xshash ikkinchi darajali ustki tuzilma xolos"²².

Ushbu bayonotlarni baholar ekanmiz, shuni ta'kidlash kerakki, ularda dinning asosi shaxslarning e'tiqodi ekanligi va "Teologik va falsafiy tuzilmalar" diniy ma'noda yaratilganligi ma'nosida haqiqatan ham ikkinchi darajali ekanligini ta'kidlashdan iborat bo'lgan oqilona yadro mavjud edi. Mafkurachilar allaqachon dindorlar huzurida, ularning noaniq va ko'pincha tartibsiz e'tiqodlari va g'oyalarini rasmiylashtirish va dogmatik mustahkamlash maqsadidalar. Biroq, diniy e'tiqod tizimida diniy tuyg'ular asosiy, hukmron rol o'ynashiga hech qanday tarzda qo'shib bo'lmaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, diniy e'tiqod nafaqat odamlarning his-tuyg'ularini, balki ularning tasavvurlari, afsonalar kabi e'tiqod predmeti sifatidaqabul qilinadigan

²¹ Геффдинг Г. Философия религии, с. 104.

²² Джемс В. Многообразие религиозного опыта, с. 420.

g'oyalarini ham o'z ichiga oladi. Aynan shu tasavvurlar, shakllar diniy e'tiqodning o'ziga xos asosini tashkil etib, ular hissiy va irodaviy jarayonlarning yo'nalishini ham belgilaydi. Diniy tuyg'ularning o'ziga xos xususiyatlari muammosi xorij psixologiyasida bir necha bor muhokama mavzusiga aylangan. Diniy tuyg'ularni ularning o'ziga xos psixologik mazmuniniqtayi nazaridan tavsiflash uchun ko'plab urinishlar amalga oshirildi.

Nemis protestant ilohiyotchilaridan biri F.Shleermaxer (1768-1834) orqasidan ba'zi psixologlar diniy tuyg'ularni «qaramlik hissi» sifatida tavsiflagan. Boshqalar esa nemis ilohiyotshunosi va faylasufi R.Ottoning diniy tuyg'ularni «muqaddas dahshat va hayrat»²³ning muayyan birligi to'g'risidagi qarashlarini ajratishdi. Yana boshqalar (G.Vobbermin) din eng ko'p «xavfsizlik va ehtirosli umidlar»²⁴ tuyg'usi bilan tavsiflanadi, deb hisoblaydilar. Shunga qaramay XX asrning o'rtalarida ham «Diniy tuyg'uning o'ziga xos belgisi qo'rquv, sevgi, qayg'u yoki umidsizlik emas, balki ehtiromdir»²⁵ degan fikrlar bildirilgan.

Biroq ba'zi psixologlar diniy tuyg'ularni tushuntirish bilan bog'liq bunday urinishlar haqida uzoq vaqt shubha bilan qarashgan. Ularning fikricha, turli dinlarga e'tiqod qiluvchi dindorlarning diniy e'tiqod darajasi ulardagi emotsional-hissiy munosabatlarga ko'ra ham har xillikni tashkil etadi. Shu asosda diniy tuyg'ularning o'ziga xos xususiyatlarini his-tuyg'ular, kechinmalarning mazmunidan emas, balki ularning maxsus yo'nalganligidan izlash kerak, degan asosli xulosa chiqarishga olib keldi.

U.Djeyms diniy tuyg'ularning o'ziga xos xususiyatlarini ularning psixologik mazmunida emas, balki aniq “diniy

²³ Otto R. Das Heilige. Qotha, 1926.

²⁴ Wobbermin G. The Nature of Religion. N.Y., 1933.

²⁵ Kenwick Y. The Religious Quest. L., 1955, p. 21.

ob'ektlar"ga qaratilganligida ko'rgan. U.Djeymsning ushbu umumiy xulosasiga asoslanib ob'ektlar faqat dindorlarning ongida mavjudligini hisobga olinsa, «diniy ob'ektlar» tushunchasi o'rniga «diniy e'tiqod ob'ekti» tushunchasidan foydalanishlozimligiko'rinadi. Shuningdek, "diniy sevgi, diniy qo'rquv, diniy tuyg'u, diniy quvonch va boshqalar mavjud, ammo diniy sevgi faqat diniy ob'ektga yo'naltirilgan sevgining umumiy tuyg'usidir. Diniy qo'rquv inson qalbining odatiy titrashidir, ammo u ilohiy jazo g'oyasi bilan bog'liq. Diniy tuyg'u ulug'vorbo'lib, bu o'rmonda yoki tog' darasida tunda boshdan kechiradigan titroqqao'xshaydi, ammo bu holda u g'ayritabiiy kuchlarning mavjudligi haqidagi fikrdan kelib chiqadi. Xuddi shu tarzda dindorlar tomonidan boshdan kechirilgan barcha turli xil his-tuyg'ularni ko'rib chiqish mumkin"²⁶. U.Djeymsning fikrlariga boshqa bir amerikalik psixolog G. Allport ham qo'shildi. U diniy tuyg'uni ijobiy yoki salbiy ko'rinishga bog'lab tushuntirishga qaratilgan har qanday urinishlar muvaffaqiyatsizlikka uchraydi, chunki diniy tuyg'ular o'zlarining psixologik mazmuni jihatidan juda xilma-xildir, deb hisoblagan²⁷. Amerikalik psixolog P.Jonson teologik nuqtayi nazardan o'z pozitsiyasidan kelib chiqib diniy tuyg'ularning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflaydi. U ayiq bilan uchrashishdan kelib chiqadigan qo'rquv va "Xudodan qo'rqish" o'rtasidagi farqni ta'kidlaydi. Ikkinchisi, uning nuqtai nazaridan, inson psixikasining "yuqori", "ma'naviy" sohalariga xosdir²⁸.

Diniy tuyg'ular ob'ektining falsafiy-idealistik (Jeyms tomonidan) va teologik (Jonson tomonidan) talqinini bir chetga surib, biz uchun bu holatda ularning xulosasi muhimligiga e'tiborni qaratgan holda, diniy tuyg'ularning o'ziga xosligi

²⁶ Джемс В. Многообразие религиозного опыта, с. 23–24.

²⁷ Allport G. The Individual and his Religion, p. 3–6.

²⁸ Johnson P. Psychology of Religion, p. 53–54.

ularning yoʻnalganligi, predmeti bilan belgilanadi, degan xulosaga kelish mumkin.

Dinning burjua psixologiyasi ham diniy his-tuygʻulardagi tarixiy oʻzgarishlarning muhim muammosinibahs mavzusiga aylantirdi. Etnografiya va boshqa fanlar shuni koʻrsatadiki, turli davrlarda dindorlarga xos boʻlgan his-tuygʻular va tajribalar toʻplami davrlar mobaynida oʻzgarib borgan. Ushbu holatni qayd etar ekan, J.Leuba diniy his-tuygʻular sohasidagi oʻzgarishlarning umumiy tendensiyasi salbiy tajribalarni, birinchi navbatda, qoʻrquvni, ibtidoiy odamlar orasida ijobiy his-tuygʻularni: sevgi, qoʻrqish, hayrat, minnatdorchilik bildirishning paydo boʻlishiga olib keldi. Bu jarayon bosqichma-bosqich tarixiy rivojlanish va din evolyusiyasi bilan asta-sekin roʻy berdi²⁹.

M.A.Popova oʻzining monografiyasida haqli ravishda taʼkidlaganidek, Dj.Leubaning insoniyatning tarixiy rivojlanishi jarayonida diniy tuygʻularni “takomillashtirish” haqidagi gʻoyalari asosan asr boshidagi liberal optimizmga fikrlovchi intellektual tufayli yuzaga kelgan (bu gʻoyalar u tomonidan Birinchi Jahon urushidan oldin nashr etilgan kitobda berilgan)³⁰. Ular darhol din himoyachilari tomonidan ishlatilgan. Shunday qilib, P.Jonson Dj.Leuba qarashlariga ishora qilib, “eʼtiqod, umid va muhabbat qoʻrquv, umidsizlik va gʻazabga qaraganda barcha dinlar uchun xosdir”³¹ degan xulosaga keldi. J.Leubaning diniy hissiyotlarning psixologik mazmuni tarixan oʻzgargan, degan fikriga qoʻshilishimiz mumkin. Shubhasiz, bu yerda odamlar hayotining ijtimoiy sharoitlari va muayyan dinlarning oʻziga xos xususiyatlari rol oʻynadi. Biroq, uning dinning tarixiy evolyusiyasi bilan salbiy

²⁹ Leuba J. Psychological Study of Religion. N.Y., 1912, p. 126–150.

³⁰ См.: Попова М.А. Критика психологической апологии религии, с. 147.

³¹ Johnson P. Psychology of Religion, p. 56.

tajribalarni progressiv ravishda almashtirish haqidagi xulosasi faktlarga mos emas.

Sobiq Sovet davlatida olib borilgan sotsiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, diniy qo'rquv zamonaviy dindorlardagi e'tiqod sistemasining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib qolmoqda. V.V.Pavlyukning tadqiqotlariga ko'ra, Roven viloyatidagi (Ukraina SSR) intervyudadindorlarning uchdan ikki qismidan ko'prog'i Xudodan qo'rqishlarini aytishgan. Dindorlarining his-tuyg'ularini tasvirlab, ruhoni K. (Rovne viloyati) shunday dedi: "Xudodan qo'rqish Unga muhabbat qo'yishga qaraganda ko'proqdir. Dindor har doim o'ziga yuklatilgan farzlarini bajarmasa, Xudo uni jazolaydi, deb yodida saqlaydi"³². Dindan voz kechgan ko'plab odamlar yangi o'zgarishni "psixologik qayta ishlash" jarayonida Xudodan qo'rqish va o'limdan keyingi hayotda foydalanish haqida gapirishadi. Ulardan biri, sobiq Baptist voiz: "Ko'pchilik Xudoga faqat oxiratdan qo'rqishgani uchun ishonishadi", deb hisoblagan³³. Diniy sektalarga qo'shib qolgan yosh ayol shunday deb yozadi: "Ular meni Xudoga ishonmasam, qattiq jazolanib, keyino'lishimga ishontira boshladilar. Qo'rqitish menga ta'sir ko'rsatdi va menda qo'rquv hissi paydo bo'ldi"³⁴. Ilohiyotchilar ham diniy his-tuyg'ular tizimida qo'rquvning roli haqida yozadilar. Pravoslav ilohiyotchisi P.Florenskiy, pravoslav cherkov nashrlari sahifalarida: "Din birinchi navbatda Xudodan qo'rqishdir va kim muqaddas dinga kirmoqchi bo'lsa, u oldin qo'rquvni o'rgansin"³⁵, deb yozgan. Ushbu fikrga yaqin bo'lgan fikrni olmon ilohiyotchisi va

³² Павлюк В.В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание. Львов, 1996, с. 49.

³³ Биз дин билан алоқани уздик, с. 87.

³⁴ Ўша асар, с. 141.

³⁵ Богословские труды. Сборник 17. М., 1997, с. 87.

dinshunos olim R.Otto fikriga ko‘ra, dindorlarga xos bo‘lgan diniy tuyg‘ularning ajralmas qismi “mavjudotning tuyg‘usi” mavjudligiga ishora qiladi³⁶. Ilohiyotshunoslarning bu va boshqa shunga o‘xshash fikrlari hozirgi paytda diniy tashkilotlar shaxsga ta’sir qilish uchun diniy qo‘rquv va boshqa salbiy his-tuyg‘ularga bo‘lgan ehtiyojni tan olishlariga, balki ularni o‘stirish zaruratlariga ham talabning borligiga ishora qiladi.

Bu diniy his-tuyg‘ularni faqat salbiy tajribalarga yo‘naltirish mumkin degani emas. Aksincha, biz ijobiy kechinmalar ham diniy his-tuyg‘ular tizimida muhim rol o‘ynaydi, deb aytishimiz kerak: sevgi, hayratlanish, ehtirom va boshqalar. Biroq, ijobiy his-tuyg‘ular, diniy e’tiqodning tarkibiy qismi bo‘lib, muayyan yo‘nalishga ega. Ularning predmet mavzusi bo‘lib g‘ayritabiiy, xayoliy, ya’ni haqiqiy bo‘lmagan mavjudotlar yoki hodisalar (xudo, ruh, farishta va boshqalar) kiradi. To‘g‘ri, ijobiy diniy his-tuyg‘ular ko‘pincha haqiqiy ob’ektga yo‘naltirilgan bo‘ladi (“mo‘jizaviy belgi”, “muqaddas” qoldiqlar, diniy voiz yoki cherkov ierarxi). Ammo bu holatlarda ham diniy his-tuyg‘ular ob’ektlari, dindorlarning qarashlariga ko‘ra, g‘ayritabiiy xususiyatlarga ega (ikonka, qoldiqlar) yoki Xudo va odamlar (voiz yoki ruhoniy) o‘rtasida xayoliy vositachilar sifatida ishlaydi. Diniy his-tuyg‘ularning salbiy va ijobiy, xayoliy, g‘ayritabiiy e’tiqod ob’ektlariga qaratilishi ijtimoiy-psixologik ma’noda ularning o‘ziga xosligini belgilab, dindorlarning ruhiyatidagi o‘rinlari nuqtayi nazaridan, ularning ongi va xatti-harakatlariga ta’sir qiladi. “Xudo sevgidir”, deb Baptist ibodatxonalarining devorlariga yozilgan. “Sevgisiz, hamma sevgini O‘zida jamlagan Xudoga

³⁶ Otto R. Das Heilige, S.10.

yaqinlasha olmaydi”³⁷, deb yozadi pravoslav ilohiyotchilar. “Oh, agar biz bir-birimizga nisbatan kechirimli, rahmdil, rahm-shafqatli sevgiga ega bo‘lganimizda edi!”³⁸ – deb e’tiroz bildirishadi. Xristianlik himoyachilari qanday sevgi haqida va’z qilishadi? Xristian sevgisi misolida, inson tuyg‘usining g‘ayritabiiy e’tiqodga qaratilganligi, bu tuyg‘uning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini, dindorlarning ongi va xulq-atvoridagi rolini oldindan belgilab qo‘yganligini aniq ko‘rsatib turadi.

Xristian dini birinchi navbatda Xudoning sevgisini talab qiladi. “... Butun qalbingiz bilan va butun yuragingiz bilan va butun ongingiz bilan Robbingizni seving: bu birinchi va eng buyuk amrdir”, deyiladi Injilda Matvey tomonidan (22:37-38). Odamlarga bo‘lgan sevgiga kelsak, bu sevgi, xristian dini ta’limotining kanonlariga ko‘ra, har doim Xudoning sevgisiga bo‘ysunishi kerak. Baptist jurnallaridan birida quyidagi satrlar keltirilgan: “Sevgi ikki turga bo‘linadi: Xudoga bo‘lgan sevgi (birinchi, sevgining asosiy turi) va insonga, qo‘shni, akaga bo‘lgan sevgi, ikkinchi, eng past sevgi turidir”³⁹. Tabiiyki, “pastki” sevgi turi namunali masihiyning ma’nosida bo‘ysunadigan joyni egallashi kerak. Odamlarga bo‘lgan sevgi, masihiy nuqtayi nazaridan, agar u Xudoning sevgisiga zid bo‘lmasa, qabul qilinadi. Agar bunday qarama-qarshilik paydo bo‘lsa, unda Xudoni sevish juda muhim ahamiyatga ega.

Shu munosabat bilan, o‘tmishda va ba’zan hozirgi davrda xristian mutaassiblarining shafqatsizligi xristian ta’limotidan tasodifiy og‘ish emasligi aniq. Bu har doim, masalan, Inkvizitsiya Xudoning mash’um sevgisi nomi bilan “ruhlarini saqlab qolish” nomi bilan “meretiklar” ni yo‘q

³⁷ Журнал Московской патриархии, 1998, № 11 с. 46.

³⁸ Там же, 1999, №9, с. 54.

³⁹ Братский вестник, 1992, №4, с. 64.

qilish va ta'qib qilishga imkon bergan narsalarni o'z ichiga olgan.

L.Feerbax ham xristian sevgisining psevdogumanistik tabiatini ochib berdi. "... Axir, hatto eng samimiy, ichki kayfiyatga va ehtiroslarga ega bo'lgan diniy sevgi faqat xayoliy sevgi tufayli bo'ladi, chunki diniy sevgi inson faqat Xudoni sevishini anglatadi, insonning insonga bo'lgan sevgisining tub zamirida ham, aslida uning faqat Xudoga bo'lgan sevishi yotadi"⁴⁰.

Boshqa barcha his-tuyg'ular diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lib, diniy e'tiqodlar tizimiga kiritilgan bo'lsa, o'ziga xos yo'nalishga ega bo'ladi. Sovet diniy adabiyotlarida diniy his-tuyg'ularga "buzuqlik" atamasining qo'llanilishi haqida turli fikrlar bildirildi. Ba'zi mualliflar diniy tuyg'ularni "buzuqlik"⁴¹ deb ta'riflashni o'rinli deb hisoblasalar, boshqalari "hech qanday tuyg'uni buzib bo'lmasligi"⁴²ni ta'kidlaganlar. V.I.Nosovichning mulohazalariga ko'ra, his-tuyg'ularga nisbatan "buzilish" atamasi noaniq ma'no kasb etadi, chunki u psixologik yoki hatto fiziologik nuqtayi nazaridan ba'zi patologik hissiy holatlarni belgilash sifatida talqin qilinishi mumkin. Shunga qaramay, inson his-tuyg'ularining diniy tomonidan buzulishi haqida yozgan mualliflar "buzulish" atamasini faqat ijtimoiy-psixologik ma'noda talqin qilib, diniy tuyg'ularni g'ayritabiiy, hayoliy ob'ektlarga yo'nalganligini nazarda tutganlar. Diniy e'tiqod tizimi bilan bog'liq his-tuyg'ularning bu yo'nalganligi nafaqat inson energiyasini, jismoniy va ruhiy jihatdan behuda sarflashni anglatadi, balki diniy qulaylikning

⁴⁰ Фейербах Л. Избранные философские произведения, т. 2, с. 313.

⁴¹ См.: Носков И.К. Об извращении религией человеческих чувств. М., 1995; Яблоков И.Н. Извращение религией нравственных чувств. — Философские науки, 1995, №1.

⁴² Носович В.И. Научный атеизм о религиозной психологии. М., 1995, с. 77.

psixologik mexanizmini asoslaydi, bu esa o‘z navbatida dindorlarni hayotdagi muammolarining amaliy yechimlaridan chalg‘itadi. Shunday qilib, diniy hissiyotlarning o‘ziga xos yo‘nalishi shaxsning ma‘naviy va ijtimoiy hayotining turli sohalariga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Insonning hissiy hayotini tavsiflashda psixologlar, his-tuyg‘ular bilan birga, “kayfiyat” tushunchasini qo‘llashadi.

S.L.Rubinshteyn kayfiyatni quyidagicha tushuntiradi: “Kayfiyat insonning umumiy hissiy holatini anglatadi, bu uning barcha ko‘rinishlarining “tartibida” ifodalanadi. Ikki asosiy xususiyat boshqa hissiy shakllanishlardan farqli o‘laroq, kayfiyatni tavsiflaydi. Birinchidan, kayfiyat ob‘ektiv emas, balki sub‘ektivdir, ikkinchidan, ba‘zi bir hodisaga bag‘ishlangan maxsus tajriba emas, balki keng tarqalgan umumiy holat orqali kayfiyat namoyon bo‘ladi”⁴³. Biror shaxs yoki guruhning kayfiyati diniy e‘tiqodlar bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, u diniy kayfiyatga aylanadi. Diniy kayfiyat ma‘lum bir insonning butun holatini, tashqi dunyoga bo‘lgan munosabatini ma‘lum tonlarda bo‘yab ko‘rsatadi. Misol uchun, esxatologik mazhablar vakillari orasida barcha hodisalar va faktlar ko‘pincha ular yaqin kelajakda dunyoning kelayotgan oxiri deb hisoblagan narsalar prizmasi orqali qabul qilinadi va boshdan kechiriladi. Shunga ko‘ra, doimiy va vaziyatli diniy kayfiyatlar o‘rtasida farq qilish kerak bo‘lgan nuqtayi nazarni ta‘kidlash kerak⁴⁴.

Doimiy (turg‘un, barqaror) diniy kayfiyatlar shaxs yoki guruhning chuqur diniy e‘tiqodlari asosida shakllanadi. Diniy e‘tiqod darajasining ko‘payishiga olib keladigan yoki hech bo‘lmaganda uning rivojlanishiga hissa qo‘shadigan ijtimoiy omillar ularning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Bunday

⁴³ Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии, с. 498.

⁴⁴ Парыгин Б.Д., Ерунов Б.А., Букин В.Р. Религиозное настроение и его структура. — Вопросы научного атеизма. Вып. 11. М., 1971, с. 71–73.

omillar nafaqat muayyan ijtimoiy tizimlar uchun umumiy dindorlikning ildizlarini (ekspluatatsiya zulmi, ijtimoiy qonunlarning o'z tabiati), balki bir sinf yoki boshqa ijtimoiy psixologiyaning ba'zi xususiyatlari, shaxsni o'rab olgan ijtimoiy mikromuhitning o'ziga xos xususiyatlarini ham o'z ichiga oladi.

Diniy taskin muammosi ko'p jihat va qirralarga ega. Kelajakda ijtimoiy-psixologik muammolarga e'tibor qaratgan holda, mavzuni dinning, xususan, diniy taskin orqali amalga oshiriladigan eng muhim ijtimoiy funksiyasini eslatib o'tishdan boshlashni maqsadga muvofiq deb bilamiz. Biz dinning illuzor-kompensator funksiyasi haqida gapirar ekamiz, odamlarning amaliy ojizligini xayoliy ravishda to'ldirish funksiyasi ham ayan illuzor-kompensator funktsiya bilan bir xilligini misol tariqasida keltirish mumkin. K.Marks metaforik tarzda "opium" funksiyasi deb belgilagan bu funktsiya, bizningcha, dinning o'ziga xos va umumiy vazifasidir.

Diniy taskinning mohiyatini dinning ana shu eng muhim vazifasini ro'yobga chiqarish, uning e'tiqodli shaxslar yoki diniy guruhlar ongi va xulq-atvoridagi haqiqiy qiyofasi sifatida ko'rib chiqish orqaligina to'g'ri tushunish mumkin.

Keng ma'noda, shaxsga salbiy tajribalarni olib tashlash va hissiy nizolarni bartaraf etishga yordam beradigan har qanday ta'sirni taskin deb atash mumkin. Taskin turli g'oyalar va tasavvurlarga asoslangan bo'lishi mumkin. Demak, taskin berish muayyan muammolar va qarama-qarshiliklarga hushyor, xolisona yondashishga asoslanishi mumkin, bu esa hayotiy muammolarni hal qilishning real yo'llarini topishga yordam beradi, insonni faollashtiradi, o'ziga ishonch uyg'otadi. Ammo boshqa turdagi taskin ham borki, uning mafkuraviy asosini illyuziyalar, dunyo va inson haqidagi

yolgʻon gʻoyalar tashkil etadi. Bunday taskin muammolarning yechimini fantastik gʻoyalar maydoniga oʻtkazadi, odamni “Xudoning rahmati” ni passiv kutishga undaydi. Diniy taskin aynan mana shunday tarzda ifodalanadi.

Diniy taskinning asosiy xususiyatlari nimada? Birinchidan, din taskin beradi, chunki u inson hayotining haqiqiy muammolari va qarama-qarshiliklariga yolgʻon, xayoliy yechim beradigan gʻoyalar va tasavvurlarni oʻz ichiga olgan eʼtiqodlarni shakllantiradi. Masalan, monoteistik dinlarda oxiratdan keyin qasos olish gʻoyasi xuddi shunday rol oʻynaydi. Xristianlik ham, Islom ham butun umri davomida dinning barcha meʼyorlari va koʻrsatmalarini bajargan solih kishi oʻlimdan keyin mukofot oladi, deb oʻrgatadi: uni samoviy saodat kutmoqdaligiga ishontiradi. Aksincha, diniy amrlarga rioya qilmagan gunohkor oʻlimdan keyin doʻzaxga tushadi, u “jahannam olovi” bilan yuzma-yuz keladi. Bu gʻoyaning ijtimoiy va sinfiy asosi ayniqsa xristian taʼlimotida aniq namoyon boʻladi: u yerdagi hayotdagi azob-uqubatlarni zarur va hatto foydali ekanligini oʻrgatadi, chunki u boshqa dunyoviy najotning kafolati hisoblanadi. Buddizmida kompensatsion rolni karma taʼlimoti – gʻayritabiiy qonun oʻynaydi, unga koʻra tirik mavjudotlarning qayta tugʻilishi ularning yerdagi hayotdagi xatti-harakatlariga bogʻliq va nirvana taʼlimoti odamning azob-uqubatlardan ozod qiladigan yuqori holat sifatida keyingi olamda qayta tugʻilishlaridir.

Sanab oʻtilgan gʻoyalar va tasavvurlar hayot, dunyoqarash va axloqiy muammolarni hal qilish koʻrinishini yaratadigan, odamlarning ijtimoiy, amaliy zaifligini, muayyan hayotiy muammolarni hal qila olmasliklarini illyuziyalar yordamida toʻldiradigan diniy eʼtiqodlarni tugatmaydi.

Shunday qilib, diniy taskin berishning bir jihati (shartli ravishda uni mazmunli yoki mafkuraviy deb atash mumkin)

diniy g'oyalar, obrazlar va tasavvurlarning e'tiqod qiluvchilarning ongiga ta'siri bilan bog'liq.

Ikkinchidan, diniy taskin ham funksional-psixologik darajada ham amalga oshiriladi. Din nafaqat odamlar ongiga ma'lum g'oyalar va tasavvurlarni kiritganligi, balki odamlarning ob'ektiv psixologik ehtiyojlarining bir qismini o'ziga xos shaklda qondirishi, ma'lum psixologik holatlarni yoki ruhiy hayotning o'ziga xos "dinamik stereotiplarini" shakllantirgani uchun ham taskin beradi, bu diniy ong tizimida odamlarni atrofdagi real dunyodan chalg'itib, o'ziga xos yo'nalishga ega bo'lishiga turtki bo'ladi. Dindorlar ruhiyatiga xos bo'lgan "dinamik stereotiplar" qatoriga diniy katarsis deb ataladigan narsalarni, diniy e'tiqod asosidagi psixologik jarayonlarni, shuningdek, diniy meditatsiyani kiritish mumkin. Bu ruhiy holatlar va jarayonlar o'z-o'zidan dinning o'ziga xos xususiyati bo'lmay, ular diniy bo'lmagan mazmunga ham ega bo'lishi mumkin. Diniy taskinning illyuziyaga asoslangan taskin sifatidagi o'ziga xosligi bu ruhiy holatlar va dinamik stereotiplar diniy e'tiqodlar tizimiga kiritilgan taqdirdagina, diniy mazmun va funksional psixik tizim (stereotip) birligi mavjud bo'lgandagina namoyon bo'ladi. Aynan shu fikrni keyingi mavzularimiz davomida batafsil asoslab berishga harakat qilamiz.

Shu munosabat bilan, nomarksistik din psixologiyasida tez-tez qo'llaniladigan "diniy tajriba" tushunchasiga to'xtalib o'tish kerak. Bu tushuncha G'arbda din psixologiyasidagi asosiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. To'liq (hatto katta darajada) bu tushunchani burjua diniy tadqiqotlar tizimidagi va ayniqsa din psixologiyasidagi "diniy tajriba" tushunchasi bilan ham bog'lash mumkin. E'tibor qaratiladigan jihati, burjua dinshunosligida u har doim ham dinni subektiv-idealistik tushunishni niqoblab qo'ymaydi. Bu atama ham

dinshunoslar, ham o‘z pozitsiyalariga yaqin diniy idealistlar tomonidan keng qo‘llaniladi. Ikkalasi ham diniy tajribani Xudodan, g‘ayritabiiy narsadan kelib chiqadigan narsa deb biladi. Bunga K.G.Yungning konsepsiyasi yaqin bo‘lib, unga ko‘ra diniy tajriba “kollektiv ongsizlik” mavjud bo‘lgan ma’lum “arxetiplar”⁴⁵ ga asoslanadi.

G‘arbda eng keng tarqalgan diniy tajribani talqin qilish an‘anasiga kelsak, u subektiv-idealistik pozitsiyadan talqin qilgan U.Djeymsning qarashlaridan boshlanadi. Aksariyat xorij psixologlari diniy tajribani inson ruhiyati tubida shakllangan subektiv va individual narsa deb hisoblaydilar. Masalan, amerikalik psixolog U.Klark shunday yozadi: “...diniy tajriba ichki va subektiv narsadir. Bundan tashqari, bu juda individualdir”⁴⁶. Diniy tajriba ko‘pincha diniy e‘tiqodga qarama-qarshi qo‘yiladi: ikkinchisi atrofdagi ijtimoiy muhitdan o‘zlashtiriladi, uning shakllanishida diniy jamoa va oilaning muhim roli e‘tirof etiladi, diniy tajriba esa, ayniqsa, ekstatik ko‘rinishlar kabi eng qizg‘in ko‘rinishlarida va hokazolarda, individual psixikaning mahsuli tarzida talqin qilinadi. Dindorlikning shakllanishidagi ijtimoiy omillarning roliga nisbatan umumiy nuqtayi nazari bilan ajralib turadigan amerikalik psixologlar D.Batson va L.Ventislar shunga qaramay, diniy tajribaning “ichki” psixologik manbalari mavjudligini ta’kidlab o‘tib, ular ekzistensial deb ataladigan muammolarning hal qilinishini diniy tajriba bilan bog‘lab tushuntirganliklari xarakterlidir. Ular shunday yozadilar: “Aytish mumkinki, diniy tajriba u yoki bu ekzistensial savolni hal qilishga urinishda kognitiv tuzilmalarni o‘zgartirishni o‘z ichiga oladi”⁴⁷.

⁴⁵ Classical Approaches to the Study of Religion, p. 535–543.

⁴⁶ Clark W. The Psychology of Religion, p. 17.

⁴⁷ Batson D., Vends L. The Religious Experience. A Social-psychological Perspective, p. 86.

Diniy tajribani, jumladan, tasavvufiy tajribani konfessional an'analardan va umuman, har qanday diniy mazmundan ajratish, uni "sof", "bo'sh" tasavvuf tajribasi sifatida ko'rsatish tendensiyasi ham mavjud. Masalan, ingliz islomshunos olimi A.Orberri "so'fiy qaysi dinga e'tiqod qilishidan qat'iy nazar, o'z mohiyatiga ko'ra tasavvuf hamisha bir xil bo'ladi"⁴⁸, deb hisoblaydi. Shunday ekan, tasavvufiy kechinma psixika tomonidan o'z-o'zidan paydo bo'ladi yoki "ruhning Xudo bilan uchrashishi" natijasida tug'iladi. Bu holatda tasavvufning shakllanishiga diniy an'analar va ijtimoiy muhitning ta'siri minimal darajaga tushiriladi: go'yo bu faqat so'fiy (tasavvufchilar)ning o'zlari yoki ularning tasavvuf tajribasini tasvirlaydigan odamlarning avtobiografiyalarida tasavvufiy holatlarning keyingi talqini bilan bog'liq. Avstraliyalik dinshunos olim F.Olmond bunday qarashlarni o'rinli tanqid qilib, ma'lum bir konfessiyaga mansub diniy an'analar tasavvufiy holatlarni tashkil etuvchi omillar tizimiga bevosita kirishini ta'kidlaydi. Shuning uchun nasroniyni tasavvufiy tajribasi deb ataladigan narsa, haqli ravishda musulmon yoki buddistning "tasavvufiy tajribasi" dan farq qiladi.

G'ayritabiiy narsalar haqidagi g'oyalar (Xudo "xudoinson" Iso Masih sifatidami yoki yagona xudo Olloh deb tasavvur qilinadimi yoki g'ayritabiiy narsa odatda "eng oliy kosmik qonun" sifatida shaxssiz shaklda taqdim etiladimi va hokazo) tasavvufiy holatlarning tug'ilish jarayonida mavjudva shuning uchun yagona "tasavvufiy tajriba" bo'lishi mumkin emas. Afsuski, F.Olmondning yuqorida keltirilgan fikrlari mazkur nuqtayi nazarni davom ettirishda to'liq izchillikka ega emas. Istisno sifatida u "bo'sh" yoki "sof"

⁴⁸ Arberry A. Sufism. L., 1950, p. 11

“tasavvufiy tajriba”⁴⁹ mavjudligiga urg‘u beradi. Aslida esa, mazkur keltirib o‘tirgan narsalar mavjud emas. Emotsional-ruhiy holatlar inson va g‘ayritabiiy narsalar o‘rtasidagi to‘g‘ridan-to‘g‘ri munosabatlarga ishonish bilan bog‘liq bo‘lsagina, ularni tasavvufiy (mistik) deb atash mumkin.

Shaxsning ham, guruhning ham diniy ongi odamlarning ijtimoiylashuvi jarayonida o‘zlashtirgan ma’lum miqlar, tasvirlar va g‘oyalardan tashqarida mavjud bo‘lolmaydi. Shuning uchun diniy tajribani ijtimoiy muhitdan mustaqil ravishda vujudga keladigan sof individual hodisa sifatida ko‘rsatishga urinishlar tubdan asossizdir. Dinga xos bo‘lgan g‘oyalar va qarashlardan diniy tajribani (masalan, shiddatli hissiy kechinmalar) xarakterlovchi ruhiy jarayonlarni ajratib yuborish istagi bilan hech qanday real asosga ega emas. Bu tomon, ayniqsa, dindorlar ruhiyatining funksional-psixologik va mazmun-mafkuraviy tomonlari o‘rtasidagi munosabatni tushunish uchun uslubiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Dinning marksistik psixologiyasi uchun bu ikki tomonning birligi tamoyili eng muhim metodologik tamoyillardan biridir.

Yuqorida aytilganlarning barchasi nima uchun “diniy tajriba” bizda dinning ilmiy psixologik kategoriyasi sifatida qaralmasligini tushuntiradi. Ushbu konsepsiyaning mazmuni shunchalik noaniq vaidealistik buzilishlar bilan to‘lib-toshganki, uni marksistik dinshunoslik tizimida qo‘llashni oqlab bo‘lmaydi. Albatta, biz bu tushunchani burjua psixologik tushunchalarini tanqidiy tahlil qilish kontekstida davom ettirishga yana bir bor undaydi.

Yuqoridagi fikrlarni yakunlagan holda, diniy taskin muammosiga qaytish o‘rinlidir. Bizning asosiy vazifamiz diniy ong sohasida faol qo‘llaniladigan va diniy taskin

⁴⁹ Almond Ph. *Mystical Experience and Religious Doctrine* Berlin — N.Y. — Amsterdam. 1982, p. 157–170, 184–185.

berishning muhim vositalaridan biri bo'lgan funksional psixologik tizimlarni tahlil qilish iboratdir. Bu vazifani diniy poklanishning xususiyatlaridan boshlaymiz.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Diniy kechinmalar nima va ularning qanday rivojlanish bosqichlari bor?
2. Diniy hislar va tuyg'ularga ta'rif bering.
3. G'arb din psixologiyasida diniy hislar va tuyg'ular masalasiga kimlar e'tibor qaratishganlar?
4. Diniy taskinning psixologik xususiyatlarini tushuntirib bering.
5. Diniy taskinning faoliyat motivatsiyasi bilan qanday aloqasi mavjud?

9-MAVZU. DINIY POKLANISHNING PSIXOLOGIK MOHIYATI

Reja:

- 1. Diniy ibodatlar va qalbning poklanishi masalasi.*
- 2. Katarsis va uning psixologik bosqichlari.*
- 3. Meditatsiya tushunchasi va uning mohiyati.*
- 4. Jimoaviy va individual ibodatlarning psixologik jihatlari.*
- 5. Muroqaba tushunchasi va uning meditatsiyadan farqi.*

Tayanch tushunchalar: *Diniy ibodatlar, qalb, qalbning poklanishi, katarsis, psixologik bosqichlari, meditatsiya, Jimoaviy va individual ibodatlar, muroqaba.*

Katarsis (poklanish) deb ataladigan hodisa emotsional-hissiy holatlar o'zgarishining ma'lum bir qonuniyatiga, his-tuyg'ular va kechinmalarning ma'lum bir dinamikasiga asoslanadi. "Katarsis" tushunchasi birinchi marta Aristotel tomonidan yunon tragediyasini tushunish mobaynidagi estetik kechinmalar dinamikasini tavsiflash uchun qo'llanilgan. So'zning keng ma'nosida estetik katarsis badiiy ijod yoki san'at asarlarini idrok etish jarayonida salbiy kechinmalarni yengib, ijobiy kechinmalar bilan almashtirilishidan iborat. Katarsis jarayonida qarama-qarshi, ba'zan qiyin va og'riqli kechinmalar, L.S.Vigotskiy ta'biri bilan aytganda, "ularning qisqa tutashuvi natijasida yo'q qilinishiga olib keladigan"⁵⁰ his-tuyg'ular o'z toifasini topadi. Natijada, hissiy oqim, ozodlik hissi, "tozalanish" ro'y beradi.

Yuqorida qayd etilgan emotsional jarayonlar oqimining dinamik stereotipi har qanday katarsis turiga xosdir. Ammo estetik katarsis o'zining mazmuni sifatida estetik

⁵⁰ Выготский Л.С. Психология искусства. М., 1968, с. 270.

kechinmalarga ega bo'lsa, diniy katarsis diniy g'oyalar va e'tiqodlar bilan uzviy bog'liqdir.

Diniy poklanish (katarsis) jarayonida diniy tuyg'ularning dinamikasiga batafsil to'xtalib o'tish lozim. Ibodat jarayonida diniy tuyg'ularning o'zgarishini kuzatgan holda, ularning xususiyatlarini aniqlash qiyin emas. Katta individual farqlarga qaramay, ibodat jarayonida jamoaviy his-tuyg'ular, kechinmalarning dinamikasi barcha xristian jamoalarida namoyon bo'ladigan ba'zi umumiy xususiyatlarni ochib beradi. Agar biz turli xil xristian dini konfessiyalari va yo'nalishlarini solishtirsak, farq asosan hissiy jarayonlarning intensivligida namoyon bo'ladi. Masalan, pravoslav cherkovida diniy tuyg'ularning dinamikasi zaiflashgan, mavhumlashgan, yopiq shaklda amalga oshirilgan bo'lsa, ba'zi ekstatik sektalarda (masalan, ellikchilar jamoasi orasida) yorqin va ochiq shaklda namoyon bo'ladi.

Ibodot qilish jarayonida diniy tuyg'ular dinamikasining ba'zi xususiyatlarini o'rganishga urinish bir necha xorij psixolog olimlari tomonidan amalga oshirilgan. "E'tiqod va sevgi, - deb ta'kidlagan holda P.Jonson, - qo'rquv va umidsizlikni quvib chiqaradi, buzg'unchi his-tuyg'ularni uyg'unlik, ishonch va tinchlikning ruhiy energiyasiga aylantiradi"⁵¹. Garchi bu so'zlarda nafaqat psixologning, balki dinning jangari himoyachisini ham ko'rish mumkin bo'lsa-da, diniy tuyg'ular oqimining haqiqiy xususiyati qayd etilganligini inkor etib bo'lmaydi: salbiy kechinmalarning ijobiyga aylanishi, kechinmalar transformatsiyasi. Hatto U.Djeyms ham barcha dinlarning umumiy psixologik xususiyati "ruhiy iztirob"dan asta-sekin xalos bo'lishga o'tishdir⁵², deb yozgan edi.

⁵¹Johnson P. Psychology of Religion, p. 56.

⁵² Джемс В. Многообразие религиозного опыта, с. 197.

Ibodot jarayonida diniy tuyg‘ularning rivojlanish qonuniyatlari ularning asosiy bosqichlari yoki fazalarini ajratib olishda aniq namoyon bo‘ladi.

Birinchi bosqich, hissiy jarayonlarning intensivligi nuqtayi nazaridan, hissiy stressning bosqichma-bosqich kuchayishi bilan tavsiflanadi. Bu faktni ibodatxonada ibodat qiluvchilarni kuzatish orqali aniqlash mumkin. Diniy kechinmalarning kuchayish jarayoni ekstatik sekta va kultrlarning vakillari orasida ayniqsa yorqin shakllarda namoyon bo‘ladi.

Tuyg‘ular(hissiyotlar)ning psixologik mazmuni nuqtayi nazaridan, bu bosqich ibodat qiluvchilarning ongida salbiy kechinmalarning ustunligi bilan ajralib turadi. Ruhoniy yoki voiz tavba qilishga, o‘z “gunohlarini” anglashga chaqiradi, jismoniy va ruhiy ta’sir vositalarining butun tizimi tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan bu taklif ko‘pincha shaxsda diniy tavbalarni, ko‘z yoshlarini, gunohlarni o‘zaro kechirishini so‘rashni va hokazolarni keltirib chiqaradi.

Quyida xristian dini jamoalaridan biri – ellikchilar jamiyatidagi ibodat paytida guvoh tomonidan yozilgan “tavba qiluvchi” bayonotlarga misollar keltiriladi.

- Xudo! - deydi ayol yolvorgan holda. - Menga baraka ber! Sen meni O‘zing qo‘lla, kuch ato et! Rabbim, meni tushun! Rabbim, menga shovqin-suronlardan, qadrsiz, qimmatga ega bo‘lmagan narsalardan qanday qutulishni o‘rgat! Men gunohkorman, gunohkor, Rabbiy! Men dunyoning mehnatlariga berilib, senga yo‘lni unutaman! Va sen, Rabbiy, meni kechir! Sen menga O‘zing to‘g‘ri yo‘l ko‘rsat! - Ayol yig‘layapti. Uning ovozi qaltiraydi. Meni abadiy azobdan qutqar, Rabbiy! Meni O‘z dargohingga chorla! U tiz cho‘kadi. Qolgan ibodat qilayotganlar ham. -

Rabbim, O‘zing ruxsat ber! Rabbim, O‘zing saqla! Rabbim, O‘z irodangga asoslanib yo‘l ko‘rsat!

— Omin!

Va yana bir ayol. U juda qari, oyoqda zo‘rg‘a turadi. Tebranadi. Bir lahzaga u yiqilib tushayotganga o‘xshaydi ...

“Xudo, O‘z rizoliging yo‘lida ish ko‘rishga ruxsat ber!”
Rabbim, meni eshit! Hidoyat ayla! Ruhimni poklashga, tozalashga O‘zing yordam ber! Ruhimni gunohdan forig‘ bo‘lishi uchun yo‘l ko‘rsat! Men gunohkorman, gunohkor!

— Omin!

- Xudo! To‘g‘ri yo‘ldan adashib qoldim!

Nido shu qadar o‘tkir vavahimali ediki, odamni titratadi. Tanani, vujudni junjukturishga olib keladi.

- Menga yordam ber! Meni gunohkor tarzda tashlab ketma! Hammayoqni tanani qaltirashga, vujudni titrashiga olib keladigan ayollarning nolalari qoplab oldi...- Men Sening rizoliging yo‘lida xizmat qilmoqchiman! Menga O‘zing yordam ber! Men faqat Seni o‘ylashni xohlayman! Faqat sen uchun nafas olaman!⁵³

Ayrim diniy jamoalarda ibodat qiluvchilarning emotsional qo‘zg‘alishi turli beixtiyor harakatlar orqali (chayqalish, sakrash, talvasalar) amalga oshiriladi. Bu esa, o‘z navbatida, hissiy intensivlikni oshiradi.

Asr boshidagi rus tadqiqotchisi D.G.Konovalov diniy jamoalardan birida ibodat qilish dinamikasini quyidagicha ta’riflaydi: “...ba’zi joylarda yig‘lab, ko‘z yoshlar to‘kilish boshlanadi. Kimdir qichqiradi... Nido jonlanadi, borgan sari tezlashib boradi... Ibodat kuychilari borgan sari bir-birlarining ovoz tonlari bilan tutashib boraverishadi, kuylash tempi tez-tez bo‘lib boradi, qo‘shiqchilar bir tilda harakat qilmaydigandek, lekin butun borlig‘i bilan, ham qo‘llari va

⁵³ Терской А.Н. У сектантов. М., 1965, с. 98.

oyoqlari, ham tanasi bilan, ko‘tariladi va tushadi, xuddi chayqalayotgandek ... Kuchliroq va yanada kuchliroq burilishadi. “Silkinishadi”. Ular endi bir joyda o‘tira olmaydi va o‘zi bilan kurashayotgandek o‘rnidan turadi. Yon tomonga o‘zini “tashlaydi”. Yolg‘iz qolishga arziydi, chunki bu infeksiya hammani qamrab oladi, bir-biridan keyin uchinchi, to‘rtinchisi sakrab chiqadi. Va hamma aylanadi, sakraydi, o‘rtada turli yo‘nalishlar doirasida aylanadi va bir-birga yopishadi”⁵⁴.

Yuqoridagi parchada orqali hozir deyarli yo‘q bo‘lib ketgan sektadagi ibodat jarayoni haqida so‘z yuritildi. Ammo shunga qaramay ibodat qiluvchilarning xulq-atvori va hissiy holatining bunday xususiyatlari bugungi kungacha mavjud bo‘lgan ko‘plab ekstatik sekta va kullarga xosdir.

Ikkinchi bosqich –kulminatsiya pallasiva ayni paytda emotsional qo‘zg‘alishning yuzaga chiqishi hisoblanadi. Ko‘plab pravoslavlar va katoliklar uchun bu avj pallasiva tashqi ko‘rinishda ko‘z yoshlarini to‘kish bilan namoyon bo‘ladi va ichki tomondan salbiy kechinmalardan ijobiy kechinmalarga, qo‘rquv va gunohkorlik tuyg‘usidan quvonchga, “ma’rifatga” o‘tishda namoyon bo‘ladi. Ekstatik sektalar va kullarda avj nuqtasi patologiya bilan chegaralangan ekstazning ekstremal shakllarini qamrab oladi: atrof-muhitdan butunlay uzilish, mistik tasavvurlarning paydo bo‘lishi, beixtiyor nutq hodisalari (“glossolaliya”) kabilarda.

Sovet tadqiqotchisi S.Safronov 1920-yillarda Leningradda mavjud bo‘lgan “Uchinchi Ahd xristianlari” jamoasida ibodat qilish paytidagi yolvorishning avj nuqtasini shunday tasvirlaydi: muqaddas ruh endi u orqali “fors” tilida gapira boshlaydi. Mixaylov tushunarsiz so‘zlarni talaffuz qila

⁵⁴ Коновалов Д.Г. Религиозный экстаз в русском мистическом сектантстве. Ч. 1, вып. 1. Сергиев Посад, 1908, с. 85.

boshlagan zahoti, Rogdan oldingi jamoa “muqaddas ruhning taklifi” bilan ularni tarjima qila boshladi. Keyin, Uchinchi Ahdning qolgan qismlari orasida talvasali yig‘lash tovushlari eshitila boshladi. Bir ayol tezda qo‘llarini urib, oyoqlarini urdi, so‘ng o‘zini stol tagiga tashladi. Mixaylov uchta iborani aytganida, to‘rtinchisini Misko (Mixaylovning ashaddiy izdoshi. - D.U.) ko‘tarib oldi va qo‘llarini baland ko‘tarib, g‘azablangan hayajonda hammaga tushunarsiz iboralar bilan qichqirishni davom ettirdi, keyin qo‘llarini urib, yovvoyi, kar qiluvchi qahqaha ichida qarsak chalishd davom etdi.... Ekstatik g‘azabga to‘la hayqiriqlar Uchinchi Ahd uchrashuvi bo‘lib o‘tgan butun xonani to‘ldirdi ... Bu ommaviy psixoz taxminan 10 daqiqa davom etdi va zabur qo‘shiqlari bilan yakunlandi, shundan so‘ng uchrashuv ham o‘z nihoyasiga yetdi”.

Elliginchi hamjamiyat yetakchilaridan biri A.I.Klibanov bilan suhbatda ibodat chog‘idagi kulminatsion holati haqida shunday dedi: “Bunda quvonch hissi paydo bo‘ladi. Ichimdagi hamma narsa erib ketganga o‘xshaydi. Men o‘zimni shu quvonch hissini totish uchun olovga tashlagan bo‘lardim. Bu birinchi marta shunday bo‘lishi, keyin vaqti-vaqti bilan quvonch paydo bo‘lishni boshlaydi”⁵⁵.

Uchinchi bosqich - yakuniy bosqich hisoblanadi. Uning o‘ziga xosligi shundaki, bu yerda tinch ijobiy diniy tuyg‘ular ustunlik qiladi. Ko‘pchilik dindorlarning fikricha, ibodat natijasida ruhiy yangilanish, ma’rifat, ma’naviy ozodlik sodir bo‘ladi, mazkur jarayon “oson, shodlik, yengillik bilan” amalga oshiriladi. Ibodatning psixologik natijasi M.Yu.Lermontovning mashhur she’rida juda to‘g‘ri tasvirlangan:

Yuk tushganday qalbdan,

⁵⁵ Калибанов А.И. Религиозное сектантство и современность. М., 1969, с. 149.

Shubhalar esa uzoqda –
Xoh ishonch bo‘lsin, xoh yig‘i
Va juda oson, juda oson.

Ba’zi Baptist jamoasi vakillari ibodatdan keyingi o‘zlarining holatini quyidagicha ta’riflaydilar: “Siz o‘zingizni umuman va hech qaerda yiqilmagandek, gunoh, xarom ish qilmagandek juda yaxshi, xotirjam his qilasiz, hammaga yaxshi munosabatda bo‘lasiz”⁵⁶.

Shunday qilib, diniy tuyg‘ularning dinamikasi, ularning individual ko‘rinishlarining barcha xilma-xilligi bilan birga, umumiy qonuniyatini ham ochib beradi. Bu jamoaviy ibodat va individual ibodat jarayonida hissiy yengillash va xotirjamlik bilan birga salbiy kechinmalar ijobiy kechinmalarga aylanganida sodir bo‘ladi. Psixologik funksiyalari jihatidan ko‘rib chiqilgan ibodat yoki forig‘lanish jarayoni odamlarda to‘plangan salbiy kechinmalarni yo‘q qilishning o‘ziga xos usullari va vositalaridir. Dindorlar Alloh taologa ularni azob-uqubatlardan, mashaqqatlardan, kasallikdan qutqarish ilinjida, duo vaxohish-istaklarini qondirish umidida yuzlanadilar. Ular Xudoning mavjudligiga va Uning qudratiga ishonishsa, ibodat qilish ularga psixologik yengillik va taskin beradi. Diniy poklanish (katarsis)ning ijtimoiy-psixologik mexanizmi shunday ko‘rinishda bo‘ladi.

Diniy poklanish (katarsis)ni ijtimoiy-psixologik tahlil qilishda shakllantiruvchi va rag‘batlantiruvchi omillar masalasi muhim ahamiyatga ega. Xorijda ham, Rossiyada ham olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ibodat jarayonida diniy tuyg‘ularning kuchayishiga insonga ta’sir qilish vositalarining butun tizimi yordamida erishiladi. Bularga shaxs psixikasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan jismoniy omillar ham, shaxsning aqliy qobiliyatini, uning

⁵⁶Баптизм и баптисты. Минск, 1999, с. 208.

hissiy infeksiyasini oshiradigan ko‘plab sun‘iy “psixotexnika” usullari kiradi. Ellikchilar o‘rtasidagi ekstaz holatini o‘rgangan amerikalik psixolog A. Olland, diniy hislarning paydo bo‘lishiga ibodat qilinadigan xonaning qattiqligi, undagi karbonat angidridning yuqori konsentratsiyasi o‘pka sistemasi va qon bosimiga ta‘sir qilib, miya yarimkorteksining fiziologik va aqliy jarayonlarni boshqarish qobiliyatini pasaytiradi, bu esa ekstatik holatlarning shakllanishiga yordam beradi⁵⁷.

Intensiv va chuqur diniy e‘tiqodlarni shakllantirish uchun ro‘za tutish kabi shaxsga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan omil muhim ahamiyatga ega. Ro‘za tutish ko‘plab dinlar tomonidan xatti-harakatlarning majburiy normasi sifatida belgilanishi bejiz emas. Ro‘za inson tanasini zaiflashtirib, dindorning diniy g‘oyalar, obraz vatasavvurlarni o‘zlashtirishi, voizning unga ta‘sir qilishi uchun qulay sharoit yaratadi. Shuningdek odamda ekstatik holatni keltirib chiqaruvchi ta‘sir ko‘rsatishning boshqa usullari haqida ham aytish mumkin, ular ko‘plab dinlarda mavjud va hozirda bir qator noan‘anaviy kultlar va sektalarda qo‘llaniladi. Noto‘g‘ri ovqatlanish, uyqusizlik, tashqi dunyodan sun‘iy izolyatsiyalanish, o‘ziga xos hissiy ochlik (inson o‘z kamerasi devorlarida uzoq vaqt qamoqda bo‘lib, juda kam tashqi taassurotlarga ega bo‘lishi) - bularning barchasi bitta maqsadga, ya‘ni inson ruhiyatini cherkov, voiz yoki diniy jamoa ta‘siriga moyilligini orttirishgaqaratilgan vositalar hisoblanadi.

Ibodot jarayonida to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llaniladigan sun‘iy “psixotexnika” usullari ham juda xilma-xil ko‘rinishga egadir. Ularga bir xil ibodat so‘zlarining cheksiz takrorlanishi, qo‘shiq aytish va ritmik tana harakatlari kiradi.

⁵⁷ Research in Religious Behaviour. Selected Readings, p. 272–273.

Bu haqida A.I.Klibanov shunday yozadi: “Haqiqiy pravoslav xristianlar orasida qizg‘in ibodat yuzlab sajdalar bilan birga kechadi. Ushbu diniy tashkilotga mansub dindorlar ketma-ket 700 martagacha sajda qilgan holatlarni bilamiz. Molokan-sakrovchilar orasida, Ellikchilar orasida, ibodat qo‘l ko‘tarish bilan birga kechadi. Biz bir soatcha tiz cho‘kib, qo‘llarini ko‘targan holda ibodat qilayotgan ellikchilar jamoasini kuzatdik”⁵⁸. Bunday usullar, A.I.Klibanov to‘g‘ri ta’kidlaganidek, dindorlar orasida diniy ta’sir va o‘z-o‘ziga ta’sirni kuchaytirib beruvchi sezilarli jismoniy charchoqni keltirib chiqaradi.

Ta’sir, taqlid, emotsional ta’sir kabi ijtimoiy-psixologik funksional tizimlar ibodat paytida ibodat qiluvchilardagi diniy tuyg‘ularning kuchayishida muhim rol o‘ynaydi.

Bu funksional tizimlar diniy guruhlariga xos emas. Ular odamlar o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri ruhiy aloqalar mavjud bo‘lgan joyda o‘zini namoyon qiladi va ularning ijtimoiy mazmuni taqlid yoki emotsional-hissiy ta’sir jarayonida olingan g‘oyalar va tasavvurlar mazmuni bilan belgilanadi.

Masalan, ta’sir o‘tkazish. Ta’sir - bu odamga bevosita aqliy ta’sir qilish usuli bo‘lib, unda ilhomlantiruvchiga, uning kuchiga, egallagan o‘rniga ishonch hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ladi. Ratsional dalillar asosiy ta’sirga ega bo‘lgan ishontirishdan farqli o‘laroq, ta’sir o‘tkazish birinchi navbatda inson psixikasining hissiy tomoniga murojaat qiladi. Ta’sir ko‘rsatishning ijtimoiy roli, yo‘nalishi juda xilma-xil bo‘lishi mumkin va bular birinchi navbatda taklif etiladigan g‘oyalar, tasavvurlar va tasvirlarning mazmuni bilan belgilanadi⁵⁹. Umuman olganda, ta’lim tizimida ta’sir

⁵⁸ Клибанов А.И. Религиозное сектантство и современность, с. 145.

⁵⁹ Социальная психология. Краткий очерк. М., 1995, с. 164–168.

o'tkazish asosiy bo'lmasa-da, yetarlicha rol o'ynaydi. Ishonch, tasdiqlash bilan qo'shib, shaxsda ma'lum bir dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi.

Diniy jamoani shakllantirish sharoitida ishontirish orqali ta'sir o'tkazish o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi: u inson ongida diniy e'tiqod va tuyg'ularni mustahkamlash vositasi bo'lib xizmat qiladi. I.N.Yablokov ruhoniyning harakatlari, uning mimikalari, imo-ishoralari ilhomlantiruvchi ta'sirga ega bo'lsa-da, ibodat jarayonida so'z asosiy ilhomlantiruvchi, ta'sir o'tkazuvchi vosita ekanligini qat'iy ta'kidlaydi⁶⁰. Ishontiruvchi ta'sirni maksimal darajada o'tkazish uchun ruhoniylar nutqning barcha ifoda vositalaridan - ritm, intonatsiya, urg'u, pauzalardan foydalanadilar. Sobiq ilohiyotshunos olim A.A.Osipov o'z nashrlaridan birida qaysidir bir ruhoniyning kafan oldida o'qigan va'zi haqida shunday degan: "Tobut oldimizda! Bu so'zlarga bog'liqmi? O'lgan odam biz uchun o'ldi! Nahotki hozir janjal qilish vaqti. U biz tufayli o'lgan! Biz esa tirikmiz. Yig'langlar!" Vaziyatdan to'lqinlanib, so'z kuchi bilan gipnozlangan ibodat qiluvchilar yig'lab yuborishdi⁶¹. Bunda va'zning lakonizmi nafaqat uning psixologik ta'siriga to'sqinlik qilmadi, balki aksincha, uni kuchaytirdi, bunga voiz nutqining mohirona qurilishi, intonatsion rang-barangligi, savol-javoblarning uyg'unligi yordam berdi.

Shunga o'xshash funksiyalar diniy jamoada taqlid vaemotsional-hissiy yuqtirish orqali ham amalga oshiriladi. Jamoaviy ibodat jarayonida yuqoridagi barcha ta'sir usullari dindorlarning diniy tajribalarini kuchaytiradi, ularda ekstatik va mistik(tasavvufiy) holatlarning paydo bo'lishiga yordam beradi.

⁶⁰Конкретно-социологическое изучение состояния религиозности и опыта атеистического воспитания. М., 1999, с. 61

⁶¹Осипов А.А. Критика православной церкви. Л., 1992, с. 36.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, dindorlar o‘rtasidagi muloqotning ijtimoiy-psixologik shakllari ma’lum bir jamoada voiz yoki ruhoniylar tomonidan targ‘ib qilinayotgan diniy g‘oyalar, tasavvurlar va obrazlar bilan bog‘liq va birlikdagina diniy mazmun va diniy yo‘nalish kasb etadi. Demak, diniy poklanish (katarsis)ning asosiy manbalari, dindorlarning ekstatik va mistik holatlari haqida umumiy xulosa aniq. Ko‘plab xorij psixologlarning fikridan farqli o‘laroq, kuchli diniy tajriba shaxs psixikasining tubida o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi. Bu, bir tomondan, shaxsning o‘zini tevarak-atrofdagi ijtimoiy muhitdan tortib olgan diniy e‘tiqod va g‘oyalarni o‘zlashtirishi natijasi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, shaxsning diniy jamolardagi dinamik stereotip orqali emotsional his-tuyg‘ular (katarsis) bilan tanishishi, dindorlar bilan kechadigan to‘g‘ridan-to‘g‘ri psixologik ta’sirlarga asoslangan muloqot qilishi va dindorlardagi muloqot shakllarining xilma-xilligi natijasidir.

Amerikalik psixologlar A.Olland va V.Xaynlarning amerikalik ellikchilar⁶² (50-yillarda tadqiqotlar olib borganlar) orasida ekstatik holatlarni o‘rganish orqali ta’kidlagan ba’zi fikr va xulosalari qiziqish uyg‘otadi. Avvalo shuni ta’kidlash kerakki, ikkala muallif ham ellikchilar o‘rtasidagi diniy ekstazni ruhiy kasalliklar, xususan isteriya, shizofreniya natijasi sifatida talqin qilishni qat’iyan rad etadilar. Bundan ko‘rinib turibdiki, bu xulosani qabul qilish kerak. Ko‘pgina olib borilgan tadqiqotlarning ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, ekstatik sekta va kulturning barcha a’zolarini ruhiy kasal odamlar deb hisoblash uchun hech qanday asos yo‘q. Yana bir ahamiyatli jihat shundaki, tez-tez takrorlanadigan ekstatik holatlar dindorlarning ruhiyatini “silkitadi”, bu holat esa, ko‘pincha nevrozlarga, ba’zi

⁶²Research in Religious Behaviour. Selected Readings, p. 256–307.

holatlarda hatto patologik ruhiy kasalliklarga olib keladi. Biroq, bu barcha diniy ekstazlarning manbai psixikaning patologik og‘ishlarida ekanligini anglatmaydi.

A.Olland va V.Xayn tomonidan olib borilgan tadqiqot natijalarining quyidagi tahlili diqqatga sazovor bo‘lib, unga ko‘ra, ellikchilar guruhi o‘rtasida diniy ekstazning shakllanishida fiziologik yoki psixologik omillar emas, balki ijtimoiy-madaniy omillar asosiy rol o‘ynashi isbotlangan. A.Ollandning shaxsan o‘zi tomonidan o‘rganilgan Elliginchi jamoalar a‘zolarining ekstatik holatlari o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladigan holat emasligi, faqat individual psixika doirasida paydo bo‘lishi aniqlandi. Ekstatik holatlarning shakllanishida, uning fikricha, eng muhim rolni “o‘rganish, o‘zlashtirish” jarayoni o‘ynab, bunda jamiyatga qo‘shilgan shaxsni ushbu jamiyatda amalda bo‘lgan e‘tiqodlar va hissiy stereotiplar bilan tanishtirish orqali ekstatik holatlarni yuzaga chiqarish mumkin⁶³. V.Xayn ham shunday xulosaga keladi:

“Biz glossolaliya bilan amaliyot qilayotgan yellikchilar jamoasi vakillarining aksariyati “mazkur chaqiriqni” diniy guruh ta’siri ostida, xatti-harakatlar va mafkuraviy formulalar katta to‘plamining bir qismi sifatida olganligini ko‘rdik”⁶⁴.

Mazkur jarayon orqali, jamoaviy ibodat va individual ibodat o‘rtasidagi munosabat aniq ko‘rinishga ega bo‘ladi.

Diniy tuyg‘ular oqimining katarsis deb ataladigan dinamik stereotipi ikkala holatda ham mavjud. Biroq, savol tug‘iladi: bunday holatda boshlang‘ich, asosiy bosqich qaysi - individual yoki jamoaviy ibodatmi? Kitobning birinchi bobida bir qator taniqli G‘arb psixologlari “diniy tajriba” ning asosini shaxsning tajribasi tashkil etishi to‘g‘risidagi nuqtayi nazarga ega ekanligi allaqachon ta’kidlangan. Ammo bu

⁶³Ibid., p. 274–275.

⁶⁴Research in Religious Behaviour. Selected Readings, p. 295.

nuqtayi nazarga qo‘shilib bo‘lmaydi. Ibodatning mazmuni ham, uning asosida yotgan dinamik hissiy stereotip ham shaxs ruhiyatining chuqurligidan, o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi, balki uning atrofidagi dindorlar bilan muloqot qilish jarayonida o‘zlashtiriladi. Bu muloqot jamoaviy ibodat paytida diniy guruh doirasida yoki bola odatda diniy xulq-atvorning tashqi namunalarini o‘rganadigan oilada sodir bo‘ladi, keyin esa bu tashqi shakllarni diniy mazmun bilan “to‘ldiradi”.

Shunisi qiziqki, ko‘plab dindorlar o‘zlaridagi dindorlikni shakllantirish va rivojlantirishda jamoaviy ibodatlarining hal qiluvchi rolini ta’kidlashadi. Suhbat davomida dindorlarga quyidagi savol berildi: “Siz qaysi holatda ibodatdan ko‘proq mamnun bo‘lasiz: yolg‘iz ibodat qilgandami yoki cherkovda ibodat qilganingizdami?” Bu savolga javob bergan dindorlarning 61,5 % foizi jamoaviy ibodat ko‘proq qoniqish olib keladi, deb hisoblashgan bo‘lsa, faqat 10,8 % foizi yolg‘iz ibodat qilish ular uchun muhimroq bo‘lishini yoqlab ovoz berishgan. Baptistlardan biri mazkur holat yuzasidan quyidagi fikrlarni keltirib o‘tgan: “Umumiy ibodat kuchliroqdir. Ikki yoki uch kishi Xudoning ulug‘vorligi uchun yig‘iladigan joyda, Uning ruhi ular bilan birga bo‘ladi. Albatta, yolg‘iz ibodat qilinganda ham Xudoning ruhi mavjud. Ammo jamiyatda dindorlar kuchliroq yonadi. Tandirda bitta cho‘p bo‘lsa, boshqa gap, ammo ularning bir nechtasi bo‘lsa - ular yanada do‘stona, mustahkam va yorqinroq yonadi. Dindor qalblar ham shundaydir”⁶⁵.

Jamoaviy ilohiy ibodatlar davomida dindor diniy tajribalarning o‘ziga xos dinamik stereotipini rivojlantiradi. Individual ibodat - bu stereotipning takrorlanishi bo‘lib,

⁶⁵Конкретно-социологическое изучение состояния религиозности и опыта атеистического воспитания, с. 55.

yagona farq shundaki, unda o‘z-o‘ziga ta’sir hukmronlik qiladi va tashqaridan hech qanday ta’sir bo‘lmaydi. Ma’lumki, bir xil so‘z va harakatlarning takrorlanishi o‘z-o‘zini ishontirish orqali ta’sir o‘tkazishga yordam beradi. Ibodatga butunlay sho‘ng‘ib ketgan va tashqi dunyodan vaqtinchalik uzilib qolgan odamda aynan shunday bo‘ladi. Bunday ibodat bilan o‘z-o‘zini chuqurlashtirish holati dinning eng tub manbayi insonning ichida ekanligi haqidagi psixologik illyuziyani yaratadi. Ammo bu faqat illyuziyadir. Individual ibodat faqat ibodat paytidaginadindorga xos bo‘lgan psixologik mexanizmni “yoqadi”. Individual ibodat jarayonida dindor diniy tuyg‘ularning rivojlanishining bir xil asosiy bosqichlarini ko‘pincha zaiflashgan shakldaboshdan kechiradi, ular yuqorida muhokama qilingan. Faqat eng yuksak diniy tajribaga ega shaxslar orasidagina individual ibodat jamoaviy ibodat kabi intensivva shiddatli ko‘rinishda kechadi.

“Meditatsiya” so‘zi lotin tilidagi [meditatio](#) fe’lidan olingan bo‘lib, turli xil kontekstlarda “o‘ylab ko‘rmoq”, “fikran pishmoq”, “g‘oyalar ishlab chiqmoq” degan ma’nolarni bildiradi. Injilda xaga (irvitda $\eta\eta\eta$) so‘zi nafaqat “nafas olmoq” yoki “shivirlamoq”, balki “fikrlamoq”, “aqlan pishib yetilmoq” degan ma’nolarni ham anglatadi. Tavrot grek tiliga o‘girilganda xaga so‘zi melete deb tarjima qilingan. Lotincha Injilda xaga / melete so‘zi meditatio deya tarjima qilingan. Meditatio degan atamaga ilk marotaba XII asrda monax [Gigo II](#) fikriy pishib yetilishning bosqichma bosqich jarayonining qismlaridan biri sifatida ta’rif beradi.

Mazkur atamani tarixiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladigan bo‘lsa, meditatsiya sharqiy ruhoniylarning nomlanishi sifatida talqin qilinadi. Masalan, “fikrlamoq”, “fikran pishib yetilmoq” sanskritda «[dxyana](#)», xitoy

buddizmida «[chan](#)», yapon buddizmida «[dzen](#)», koreys buddizmida «[son](#)» va vetnam buddizmida «[txien](#)» deb ataladi.

Meditatsiyaga psixologik adabiyotlarda quyidagicha ta’rif beriladi.

“Meditatsiya – psixik faoliyat bo‘lib, unda inson atrof-muhit bilan aloqaning yo‘qolishi ko‘rinishida kechadigan alohida holatga chuqur kirib ketadi”.⁶⁶

“Meditatsiyaning har qanday tizimida so‘zsiz ma’lum komponentlar ishtirok etadi: konsentratsiya, ichki jamlanish va ong holatining o‘zgarishi”.⁶⁷

Meditatsiya islomdagi tasavvufda muroqaba, iudizmida [Kabbala](#), xristianlikda [isixazm](#) deb ataladi.

Ibodatlarda ruhiy poklanishning samarali vositalaridan biri meditatsiya – (fikrga cho‘mish, fikrlash jarayoni) hisoblanadi. Meditatsiya – ibodat qiluvchining ruhiy jihatdan faollashishi bo‘lib, o‘zining psixologik holatini o‘zgartirib, butun diqqat-e’tiqodni jamlab, ibodat jarayoniga yo‘naltiradi. Bu esa, kishidagi emotsional holatlarning keskin pasayishiga, bartaraf bo‘lishiga olib keladi. Meditatsiya holatida ibodat qiluvchi ichki va tashqi ta’sirlardan xoli bo‘ladi. Bunday paytda ibodat qiluvchi qanday g‘oya – maqsadlar uning e’tiqodi markazida bo‘lishini anglashi muhimdir. Shuning uchun islomda ibodat vaqtida chalg‘imaslik, dunyoviy tashvishlarni o‘ylamaslik kabi talablar qo‘yiladi (Namozni xushu’ va huzu’ bilan o‘qish). Shu bilan birgalikda boshqa dinlarda ham diniy amallarni bajarish jarayonida katarsis va meditatsiya jarayoni kechadi. Meditatsiyadan maqsad ham shaxsning o‘z ruhiy holatini o‘zgartirishidir.⁶⁸

⁶⁶ Бачинин В.А. Психология. Энциклопедический словарь. – СПб: Изво Михайлова В.А., 2005. – 272 с. – 123-бет.

⁶⁷ Психологическая энциклопедия. 2-е изд. \ Под ред. Р.Корсини, А.Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2005. – 1096 с. – 372 бет.

⁶⁸ Насафий А. Зубдат ул ҳақойиқ. –Тошкент:Камалак,1995.-Б.35.

Meditatsiya tufayli ibodat qiluvchi o'zini yengil his qiladi. Ko'p narsalar mohiyatini qalb orqali osonlik bilan bilib olishga erishadi. Meditatsiya holatidagi kishining fikrini, diqqatini uncha – muncha ta'sir buza olmaydi. Meditatsiya holatiga tushishga o'rgangan dindor tashqi ta'sirlardan tez qutulib, muayyan sirlar mohiyatini anglab olishi mumkin. Bu esa dindor ruhiy holati bilan ilohiy holatning qo'shilib ketishidan iboratdir. Hozirgi vaqtda meditatsiya yo'li bilan odamlarni davolash tibbiyotda ham qo'llanilyapti. Bu yo'l bilan ruhiy jihatdan odamlarni yupatish, ovutish, ishontirish kabi ruhiy garmoniyaga ega bo'linmoqda. AQShda nafaqat tibbiyyot yo'nalishida, shuningdek, an'anaviy dinlarda meditatsiyaning psixoterapevtik xususiyatlaridan foydalanishga harakat qilinyapti. Katarsis, meditatsiya, tavba – tazarru kabi psixologik holatlar diniy amallarning ajralmas qismiga aylanib boryapti. Shu sababdan g'arb din psixologiyasida dindan psixoterapevtik maqsadlarda foydalanish masalasi kun tartibida turibdi. AQShlik protestant ruhoniysi va psixologi A.Boyzen fikricha, inson hayotidagi inqirozli vaziyatlardan chiqishda din ijobiy ta'sir etish kuchiga ega.

Sharqda, xususan hinduiylik, buddaviylik dinlarida meditatsiyaga juda katta e'tibor beradi. Yoglar bir necha soatlab meditatsiya holatida o'tiradi. Ular bunday holatni ibodat qilishning eng muhim sharti deb hisoblaydilar. Davriy nuqtai nazardan yoga va islomdagi tasavvuf ta'limoti taxminan 1,5 ming yildan ziyod vaqt oralig'ida farqlansada, lekin ular diniy va dunyoviy ma'noda faqat bir maqsadga xizmat qiladi, ya'ni insonni o'z asliga etaklovchi ruhiy poklik, aqliy takomillik va jismoniy sog'lomlikka tomon olib boradi. Mayli u yog yoki solik bo'lsin, o'z e'tiqod ko'rsatmalariga vijdon nazorati ostida amal qilgani bilan, uning ongi moddiy tana talablariga bo'ysunishga majburlovchi gunohlar manbai "mayya" yoki "musulmonlar

ta'rifidagi "shaytoni lain" ta'siriga tushib qolish xavfidan himoyalangan.⁶⁹

Yoga falsafasida insonning ong nazoratidan tashqari chiqishiga imkon yaratuvchi faktorlar, qator obo'ektiv sabablar bilan belgilangan. Ana shulardan eng kuchlisi va ta'sirlisi, kishi xohlaydimi yoki yo'qmi, uni doim o'ziga mahliiy etuvchi – doimo o'ziga tortuvchi va uzluksiz sinovlardan o'tkazib turuvchi tabiat va hayotda son – sanoqsiz uchraydigan "ohanrabolar"dir. Quyi "gun" – sifatlar tuzog'iga ilinganlar cheksiz xohish va istaklar to'riga o'ralib, o'z hissiyotlari nafsini qanday bo'lmasin qondirish uchun turli xil yo'llardan foydalanishga harakat qila boshlaydi. Shu vaqtda kimki o'z ehtiroslaridan g'olib chiqib, ehtiyoj chegarasidan chiqmasa, u hech qachon xoru zor va insonlar nafratiga duchor bo'lmaydi deb keltiriladi.⁷⁰

G'arb olimi K.V.Yernstning "Muhammad g'vahth talqinida so'fizm va yoga" nomli asarida ikki ta'limot o'rtasidagi nazariy va amaliy yaqinlikning dindor shaxslardagi diniy amallarni bajarish jarayonida kechadigan ruhiy – emotsional holatlarini uzviy tadqiq etgan. K.V.Ernst so'fizm matnlaridan yoga unsurlarini uzoq izlagani va ma'lum bo'lishicha, so'fiylarning muayyan qismi yoga tajribasidan xabardor bo'lganliklarini aytadi. K.V.Yernst o'z izlanishlarida ayniqsa, so'fiylarning diniy amallarni bajarish jarayonidagi nafas nazorati va meditatsiya singari mashqlarida yoglar tajribasidan foydalanganliklariga urg'u berilgan. Garchi olim bu haqda konkret parallellar keltirmagan bo'lsada, ehtimol, u naqshbandiya sulukining "hibsi nafas" va "muroqaba" yoki hind so'fiylari uchun odat bo'lgan ba'zi yoga mashqalarini nazarda tutganligini ham tilga olgan.

⁶⁹ Алиев Г.Ю. Персоязычная литература индии.-Москва:Наука,1968.-С.57.

⁷⁰ Васильев Л.С. История религии востока.-Москва:2000.-С.64.

Endi meditatsiya va muroqaba tushunchalarining farqlari va ularning psixologik mazmuni masalasiga to'xtalib o'tamiz.

Meditatsiya – botinga jadal kirib boradigan fikrlash, predmetga, g'oyaga aql bilan singish va h.k. Bu holat ma'lum ob'ektda e'tiborni jamlash va diqqatni chetga tortadigan barcha tashqi (tovush, yorug'lik) va ichki (jismoniy, emotsional va boshqa zo'riqish) omillarni yo'qotish yo'li bilan qo'lga kiritiladi. Meditatsiya – madaniy-tarixiy sharoitlarga bog'liq holda turli shakllar ko'rinishini oladigan psixik mashg'ulot usuli. Meditatsiya usullari haqidagi ma'lumotlar, asosan, Hindiston va Xitoyda saqlanib qolgan. Meditatsiyaning sharqona tipi (Hindistonda barcha ko'rinishdagi yogalar, Xitoydagi daosizm) individual ongning shaxssizlikka, ummonmonand mutlaqqa diniy-ilohiy singib ketishni o'zida mujassamlashtiradi. Buni quyidagi obrazli vaziyatlar bilan ifodalash mumkin: sham alangasi atrofida aylanayotgan va o'zini olovga urib qurbon qilayotgan parvona yoki dengiz suvida erib ketayotgan tuzdan yasalgan qo'g'irchoqlar. Meditatsiyaning yana bir diniy-ilohiy yo'nalishi xristianlik bo'lib, unda meditatsiya ikki shaxsning qo'shilishi (insoniy va ilohiy) sifatida talqin qilinadi. Islom dinida tasavvuf ahli tomonidan bu masala atroflicha o'rganib chiqilgan. Islomda tasavvuf ahli meditatsiyani «muroqaba» degan ibora bilan almashtirishadi. Bu ma'lum ma'noda, ya'ni lug'aviy ma'nodagina to'g'ridir. G'arb olimlari nuqtai nazaridan meditatsiya tasavvufiy ma'nodagi muroqabadan ham mazmunan, ham shaklan tubdan farq qiladi. Mazmun jihatdan farqi shundaki, muroqabada banda bilan uning Yaratuvchisi o'rtasida munosabat vositasiz (turli-tuman sanamlar va butlar ko'rinishida) yoki vositachilarsiz (turli shaxslar, masalan, xristianlikdagi Iso (alayhissalom) dek to'g'ridan-to'g'ri amalga oshadi. Shakl jihatdan esa farq shundaki, muroqabaning shartlari, amalga oshirish odoblari, holatlari, harakatlari va

undan ko‘zlangan foydalar G‘arb ta‘limotida va tasavvufda turlichadir.

Insonning o‘zini o‘zi anglashi uning ma‘naviy taraqqiyoti uchun muhim omillardan biridir. O‘zini anglagan inson o‘zgalarni ham tushunadi, atrof-muhitga ham boshqacha munosabatda bo‘ladi. O‘zini o‘zi anglash o‘zini o‘zi takomillashtirish bilan birga kechmas ekan, tabiiyki, insonning ma‘naviy-ruhiy taraqqiyoti haqida gapirma ham bo‘ladi. Shunday ekan, o‘zini o‘zi takomillashtirish, so‘zsiz, ma‘naviyatning ajralmas bir bo‘lagi hisoblanadi.

O‘zini o‘zi takomillashtirish jarayoni qadimdan olimu fozillarning diqqat markazida bo‘lgan. Sharqda bu jarayonning har bir bosqichi, mexanizmlariga alohida to‘xtalgan asarlar talaygina.

Ta‘kidlash joizki, o‘zini o‘zi takomillashtirishning komil insonni shakllantirishdagi o‘rni masalasiga tasavvuf ahlichalik ko‘p e‘tiborni qaratgan qavm bo‘lmasa kerak. Tasavvuf ta‘limotida insonning komil inson darajasiga yetishigacha bo‘lgan amallar mukammal ishlab chiqilgan. Bu amallardan biri tasavvufda muroqaba deb ataladi. Bizning keyingi bildiradigan fikrlarimiz mana shu amal, ya‘ni muroqaba haqida bo‘ladi.

Muroqaba to‘g‘risida Hazrat Bahouddin Naqshband shunday yozgan edi: “Muroqaba “nisyonu ru‘ya-til maxluqi bi davomin nazari ilal xoliqi” (“Yaratuvchiga doimiy nazar qilish bilan odamlarni unutish”) dir. Yoki aytamiz “davomun nazari ilal-xoliqi bi-nisyoni ru‘yatil-maxluqi” (“Odamlarni ko‘rishni unutish bilan Yaratuvchiga doimiy nazar qilish”), ya‘ni bu yo‘lda yuruvchi doimo Tangri jamoliga nozir (nazar qiluvchi) bo‘lishi kerak. Unutish, yo‘qlik va fano raqamini barcha maxluqotlarning peshonasiga chekishi lozim. Muroqabaning davomiyligi nodir

holdir. Biz buning hosilini topganmizki, bu nafsga qarshilikdir”.⁷¹

Hozirgi zamon hind Islom olimi va faylasufi Mir Validdin shunday deb yozadi: “Endi Allohning botinda va zohirda mavjudligini doimiy anglash uchun inson shunday bir mukammal nazarni o‘zida takomillashtirishi lozimki, bu nazarni “Muroqabai nazar” deb atashadi. Nazarning bu turi ikki xil bosqichga ega”.⁷² Bularning birinchisi, fenomenal narsalarni anglash, bunga “muroqabai xalq” deyiladi. Ikkinchisi, ilohiylikni o‘ylash bo‘lib, bunga “muroqabai Haq” deyiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. Diniy ibodatlar nima va uning qalbning poklanishiga qanday aloqasi bor?

2. Katarsis nima va uning qanday psixologik bosqichlari mavjud?

3. Meditatsiya tushunchasi va uning mohiyatini tushuntirib bering.

4. Jimoaviy va individual ibodatlarning qanday psixologik jihatlari mavjud?

5. Muroqaba tushunchasiga ta’rif bering va uning meditatsiyadan farqini ayting.

⁷¹ Абул Мухсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али // Баҳоуддин Балогардон. – Т.: “Ёзувчи”, 1993. 87–88-бетлар.

⁷² Мир Валиддин. Коранический суфизм / Пер. с англ. – СПб.: Издательство “ДИЛЯ”, 2004. – С. 142–143.

GLOSSARIY

Animizm - ibtidoiy jamoa davrida xukm surgan va tabiiy ob'ektlarni "ruh" kuchiga ega deb e'tirof etadigan oqim.

Anketa - oldindan tayyerlangan savollar asosida javob olish uchun tayyorlangan varaka.

Autogen mashq - o'z-o'zini ishontirish va o'z-o'zini idora qilishga asoslangan psixoterapevtik usul.

Autsayder - ijtimoiy psixologiya iborasi bo'lib, psixologik qovushuvchanlik munosabati bilan rad etilgan guruh a'zosi.

Biografik metod - kishini uning tarjimai holi bilan bog'liq bo'lgan xujjatlar orqali o'rganish usuli.

Bilim - insonning hayoti davomida o'zlashtiradigan ma'lumotlari va malakaviy tajribalaridir.

Bilish faoliyati - insoniyat tomonidan to'plangan ma'naviy boylikni egallash bilan bog'liq faoliyat.

Bixeviorizm - XX asr boshlarida AQShda maydonga kelgan psixologiyaning mexanik yo'nalishi bo'lib, psixologiyani o'rganish predmeti qilib faqat odamning xulq-atvori olingan. Ular faqat odamning tashqi ta'sirlar natijasida paydo bo'lgan xatti-harakatlari, xulq-atvorini o'rganish mumkin deb hisoblaydilar. Bunda ongning roli inkor qilinadi. Bu yo'nalishlarning asoschilari D.Uotson, E.Torndayk.

Vyursburt maktabi - XX asr boshlaridagi nemis psixologlari birlashmasi bo'lib (K.Byuler, O.Kyulpe va boshqalar), ular birinchi bo'lib maxsus eksperimental tadqiqotning predmeti qilib tafakkurni o'rgandilar.

Geshtalt psixologiya - hozirgi zamon chet el psixologiya maktablaridan biri bo'lib, XX asrning 30-yillarida Germaniyada paydo bo'lgan. Bular murakkab psixik hodisalarni tushuntirish uchun hodisalarning bir butunligi printitsidan foydalanadilar

("Geshtaltlar"). Asoschilari: M.Vertxeymer, V.Kyoler, N. Koffka.

Guruh - odamlarning birgalikdagi faoliyat mazmuni yoki muloqotda bo‘lish xarakteri kabi qator belgilarga asoslangan ijtimoiy jamoa. Guruhlar real va shartli bo‘lishi mumkin.

Diffuz guruh - birgalikdagi faoliyat mazmuni bilan belgilanmaydigan shaxslararo munosabatlarga kiruvchi guruh.

Jamoa - maqsadlari jamiyat maqsadiga mos keladigan umumiy faoliyat bilan birlashgan odamlar guruhi.

Introspektiv metod - kishining o‘z-o‘zini kuzatishiga asoslangan psixologiya metodidir.

Introspektiv psixologiya - introspeksiyaning tadqiqotning asosiy metodi deb hisoblovchi psixologik yo‘nalishlar majmuidir.

Individ - biologik turga kiruvchi alohida tirik mavjudot.

Individuallik - shaxsning o‘ziga xos shaxsiy xususiyatlariga egaligi.

Ichki nutq - nutq faoliyatining ovoz chiqarmasdan gapiriladigan alohida turi bo‘lib, grammatik tuzilishi va mazmuni atroflicha torligi bilan xarakterlanadi. Ichki nutq tafakkurning asosiy qurolidir.

Katarsis - poklanish

Konstantlik - turg‘unlik

Kichik guruh - a‘zolari birgalikdagi faoliyat bilan shug‘ullanuvchi va bevosita shaxsiy munosabatlarda bo‘luvchi kishilar guruhi.

Konformlik - individning guruh fikrlariga tashqi tomondangina qo‘shilib, ichki tomondan uning ta‘siriga qo‘shilmay o‘z fikrida qolishi, guruhga ongli ravishda moslashibgina qolish.

Korporatsiya - faoliyat maqsadlari o‘z ichida saqlanib qolgan, "faqat o‘zi uchungina ishlaydigan" guruh.

Komil inson - haqidagi ta'limot insonni har jihatdan insoniy, ahloqiy, ilmiy, e'tiqodiy va boshqa sohalarda eng yuksak kamolotgah yetgan xislatlarini ko'zda tutadi. Komillik - inson hayotda qilgan hamma ishlarining shu ruhiy e'tiqod bilan sug'orilishi, haqiqatga intilishi, yorug'likka yaqinlashish sari hayotning va vijdonidagi dog'lar, nuqsonlarning, gunohlarning ravshanroq ko'ra bilish yo'li.

Kompetentlik - shaxsning biror masalani yechishi yuzasidan tajribaning yetarliligi va huquqiy jihatdan asoslanishi, ya'ni masalani hal qilishga haqqi borligini bildiradi. Buning uchun shaxs tegishli sohada maxsus bilim va malakalarga ega bo'lishi kerak.

Kuzatish - psixologiya metodlaridan bo'lib, kishining xatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan turli hodisalarni hisobga olish va sub'ektiv psixik hodisalar to'g'risida fikr olishdan iborat.

Qiziqish - shaxs harakatiga sabab bo'ladigan ongli faoliyat yo'nalishining shakli.

Laboratoriya eksperimenti - psixologiya metodlaridan bo'lib, tekshiruvchiga ta'sir etadigan barcha omillar kat'iy nazorat qilingan holda sun'iy sharoitda olib boriladi.

Marosimlar - o'zida dunyoviy va diniy g'oya, qarash va tasavvurlarni shakllantiradigan, ishtirokchilarida tegishli kechinmalar keltirib chiqaradigan, jamoa bo'lib o'tkaziladigan rasmiy xatti-xarakatlarga, amallarga aytiladi.

Motiv - ma'lum ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq faoliyatga undovchi istak, sabab.

Mehnat - odamning ma'lum maksadga, o'z ehtiyojlarini kondirish uchun borliqni bilish va uni qayta ko'rishga, moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratishga yo'naltirilgan faoliyati.

Ong - odamlarning ijtimoiy-tarixiy faoliyati vositasida paydo bo'lib, ob'ektiv borliqni psixik aks ettirishning faqat insongagina xos yuksak shakli.

Ongsizlik - kishi ongiga borib yetmagan psixik jarayonlar majmui.

Orientatsiya - shaxsning ijtimoiy-siyosiy va jamiyatning axloq normalariga munosabati tizimi.

Sekulyarizaiya - din ta'siridan xolis bo'lish.

Sistemali yondashish (psixologiyada) - psixikani oddiy elementlar yig'indisiga kiritib bo'lmaydigan murakkab birlik deb qarashni talab etuvchi prinsip.

Sotsiometriya - J.Moreno tomonidan tavsiya etilgan bo'lib, o'zaro munosabatlar tuzilishi bilan psixologik qovushuvchanlikni aniqlash maqsadida guruh va jamoalardagi shaxslararo munosabatlarni o'rganishdan iborat psixologik tadqiqot metodi.

Sun'iy aql - bironta odam yoki bir guruh kishilar amalga oshira oladigan murakkab aqliy funksiyalarni bajaradigan sun'iy yaratilgan qurilma.

Suhbat - psixologiya metodlaridan biri bo'lib, nutq muloqoti yordamida bevosita yoki bilvosita ma'lumot olishdan iborat.

Status - shaxsning shaxslararo munosabatlar tizimida tutgan o'rni. Bunda shaxslararo munosabatlarda kishining guruhda tutgan o'rni uning huquqi, vazifalari va imtiyozli tomonlari bilan belgilab beriladi.

Ustanovka - kishining tevarak-atrofdagi odamlarga yoki ob'ektlarga nisbatan qanday munosabatda bo'lish, ularni ma'lum darajada idrok qilish, sezish, ularga baho berish va qandaydir harakat qilishga tayyorligining anglanmagan holati.

O'z-o'ziga baho berish - shaxsning o'zini o'zi baholash jarayoni.

O'z-o'zini nazorat qilish – shaxsning o'z holatini tartibga solishi, uni boshqarib borishi.

Shaxsiy munosabat - psixologiya koidalaridan bo'lib, odamga shaxs tariqasida, uning voqelikni aks ettiruvchi va barcha psixik hodisalarni belgilab beruvchi sistema ekanligini tushungan xolda

yaqindan yondashishi.

Faollik - tirik mavjudodlarning umumiy xususiyati bo'lib, tevarak-atrofdagi muhit bilan o'zaro ta'sirda bo'lishida namoyon bo'ladi. Psixik faollik bu o'zaro ta'sir etishda psixik obraz yarata olish qobiliyatining mavjudligi va shu asosda faollik ko'rsatishi bilan xarakterlanadi.

Freydizm (Psixoanaliz - XX asrda maydonga kelgan psixologik yo'nalish bo'lib, inson xulqini asosiy harakatlantiruvchi omil ongsiz, instinktiv mayllardir deb hisoblab, ongning yetakchilik rolini kamsitadigan nazariya. Bu nazariyaning asoschisi avstriyalik psixiatr S.Freyd.

Funksional psixologiya - psixika va shaxsga ayrim psixik funksiyalarning yig'indisidir, deb qarovchi psixologiya fanining yo'nalishi.

Funksional sistema - hayotdagi neyrodinamik yangi tizim bo'lib, yuksak psixik funksiyalarning va kishi qobiliyatining moddiy asosidan iborat (P.K.Anoxin tomonidan ishlab chiqilgan).

Etnopsixologiya - psixologiya fan sohalaridan biri bo'lib, odam psixikasining etnik xususiyatlarini, milliy xarakterni, milliy o'zligini anglash, etnik stereotip singari funksiyalarning shakllanish qonuniyatlarini o'rganadi.

Eksperiment - psixologiyaning asosiy metodlaridan bo'lib, o'zgaruvchan mustaqil psixik hodisalarni tajriba yordamida o'rganadi.

Empatiya - boshqa kishilarning psixik holatlarini tushunish va ularga hamdardlik qilish qobiliyati.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Куръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1992. – 495-б.

2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008. – 173-б.

3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 485-б.

4. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. 464 б.

5. Абдулқодир Абдур Раҳим. Эътиқод дурдоналари. Масъул муҳаррир / Жалолиддин Ҳамроқулов. – Т.: “Шарқ”, 2016. – 480 б.

6. Абдурахманов Ф.Р., Абдурахманова З.Э. Дин психологияси. – Т.: ЎЗМУ, 2011. –79 б.

7. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон. (Таҳрир ҳайъати: А. Рустам ва бошқ. Форсийдан тарж. Сўзбоши ва луғат муаллифи Маҳмудхон Махдум Ҳасанхон Махдум ўғли) – Т.: “Ёзувчи”, 1993. – 208-б.

8. Ананев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т.1. – М.: Педагогика, 1980. – 232 с.

9. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 416 с.

10. Аҳмад Зёуддин Ал-Кумушхонавий. Жомиъ ул-мутун. – Т.: “Мовароуннаҳр”, 2000. - 313 б.

11. Бачинин В.А. Психология. Энциклопедический словарь. – СПб: Из-во Михайлова В.А., 2005. – 272 с.

12. Большой психологический словарь. - СПб. Прайн - ЕВРОЗНАК, 2004. - 672 с.

13. Василев Л.С. История религии востока. – М.: 2000. - С.64.
14. Выготский Л.С. Психология искусства. – М.: Питер,1999. - С. 270.
15. Годфруа Дж. Что такое психология: В 2-х т. Т.1: Пер. с франц. – М.: Мир, 1992. – 376 с.
16. Демянов А.И. Религиозность: тенденции и особенности проявления. – Воронеж, 1984, с.104.
17. Джемс У. Многообразие религиозного опыта. СПб. 1993, С.40.
18. Дин психологияси: ўқув қўлланма. /Б. Валиев ва бошқ. – Т.: “Мовароуннахр”, 2014. – 312 б.
19. Йўлдошхўжаев Ҳ., Раҳимжонов Д., Комилов М. Диншунослик. Маърузалар матни. – Т.: 2000, - 32 б.
20. Икбал Мухаммад. Реконструкция религиозной мысли в исламе. – М.: Восточная литература, 2002. – 200 с.
21. Имом Абу Абдуррахмон ас-Сулами. Табақоти Суфийя. – Т.: “Фан” нашриёти, 2004. 8-бет.
22. Исломшунослик қомусий луғати. – Т. И. – Тошкент: Мовароуннахр, 2013. – 272 б.
23. Комилов Нажмиддин. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. К.1. – Т.: “Ёзувчи”, 1996. 272-бет.
24. Кон И.С. Психология старшеклассника: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1980. –192 с.
25. Кривелов И.А. История религий. – М.: Мысл,1976.
26. Лил Вилкоккс. Суфизм и психология. – М.- СПб.: “Диля”, 2005. – С. 254.
27. Мир Валиддин. Коранический суфизм. / Пер. с англ. – СПб.: “Издательство “ДИЛЯ”, 2004 –С.224.
28. Пиотровский Б.М. Послесловие. – В кн.: Ирвинг В. Жизнь Мухаммеда. Книга о пророке. – Алма-Ата: Жазуши, 1990. – 285-бет.

29. Платонов К.К. Психология религии. М., 1967. с. 94 б.

30. Психологическая энциклопедия. 2-е изд. \ Под ред. Р. Корсини, А. Ауербаха. – СПб.: Питер, 2005. – 1096 с.

31. Психологические аспекты буддизма. – Новосибирск, Издательство “Наука”, Сибирское отделение, 1986. – 158 с.

32. Романин А.Н. Практическая психология философии и религии: учебное пособие, /А.Н.Романин. – М.:КНОРУС, 2006. - 344 б.

33. Рубинштейн Л.С. Основы общей психологии. 2-е изд. - М., 1946, с. 499.

34. Синергетика: моҳияти, қонуниятлари ва амалиётда намоён бўлиши. (Масъул муҳаррир: проф. Каримов Б.Р.). – Т.: “Наврӯз” нашриёти, 2017. - 360 бет.

35. Социальная психология. Краткий очерк. Под. общ. Ред. П.Г.Предвечного и Ю.А.Шерковина. - М.: Политиздат. 1985. – С. 299.

36. Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. – Т.: “Истиклол”, 1999. 132-бет.

37. Феномен религиозной веры в сфере психологии. // Позитсия. Философские проблемы науки и техники. / Сб. статей под ред. С.И. Некрасова и Х.А. Некрасовой. Вып. 4.- Москва-Орёл, Изд-во ОГУ, 2010. - 236с. - С. 104-110 (0,44 пл. / 0,4 пл.) (в соавт.).

38. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Большая книга психологии. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен/ Пер. с англ. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. – 704 с.

39. Хисматулин А.А. Суфизм. – СПб.: “Азбука-классика”; Петербургское Востоковедение, 2003 –С.224.

40. Хожа Юсуф Ҳомадоний. Ҳаёт мезони (Рутбат ул-ҳаёт) – Т.: “Янги аср авлоди”, 2003. – 63 бет.

41. Шиммел Аннамарие. Жонон менинг жонимда. Ислом оламида хотин-қизлар сиймоси. –Т.: “Шарк” нашриёт – матбаа концерни, 1999. –173 б.
42. Шкуренко А.Д. Общая и медитсинская психология. - Ростов-на-Дону. 2002. - С.256.
43. Ўзбекистонда дин психологиясининг илмий-назарий ва амалий масалалари. Илмий тўплам. – Тошкент, 2019. 308 бет.
44. Ғаззолий Абу Ҳомид. Кимёи саодат: (Рух ҳақиқати). –Т.: “Адолат”, 2005. - 412 б.
45. Glock Ch. Y. On the Study of Religious Commitment // Religious Education, Research Supplement. 1962. Vol. 42.
46. Linugt M. Sufism – religion in the middle east.- Combridge.1996.-R.64.
47. Gokul Ch. Real Hinduism. - New Delhi:.1999. - R.89.
48. Yongey Mingnyuar Rinpoche. The Budda, the Brain, and the Science of Happiness: A Practival Guide for Transforming Your Life. New Yourk: Harmony Books, 2007.